

NOVENSIA

Badania Ekspedycji Archeologicznej
Uniwersytetu Warszawskiego w Novae

7

Studia i materiały
pod redakcją naukową

Ludwiki Press

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

1995

Projekt okładki
Zofia Zarzycka

Redaktor
Hanna Cieniuszek

Redaktor techniczny
Joanna Rogozińska

Korektor
Ewa Choińska

SPIS RZECZY

Ryszard Massalski, The Oldest Building Fragments discovered at Novae (Section IV) in 1983-1989	5
Małgorzata Biernacka-Lubańska, Zaprawy hydrauliczne w wodociągach z Novae	19
Wojciech Kudera, Willa miejska w Novae. Architektura, podział wewnętrzny, przemiany	27
Mieczysław Domaradzki, Emporion Pistyros	63
Małgorzata Biernacka-Lubańska, Późnoantyczne wodociągi z Płowdiw	83
Jerzy Żelazowski, Miejsce kultu Herosa Trackiego w Odessos	97

CONTENTS

Ryszard Massalski, The Oldest Building Fragments discovered at Novae (Section IV) in 1983-1989	5
Małgorzata Biernacka-Lubańska, Hydraulic Mortar in the Aqueducts at Novae	19
Wojciech Kudera, The Urban Villa at Novae, its Architecture, floor Arrangement and Alterations	27
Mieczysław Domaradzki, Emporion Pistyros	63
Małgorzata Biernacka-Lubańska, The Late Antique Aqueducts in Plovdiv	83
Jerzy Żelazowski, Place of Worship of the Thracian Hero at Odessos	97

СЪДЪРЖАНИЕ

Ришард Масалски, Фрагменти от найстарите строения открити в Нове (участък IV) в 1983-1989	5
Малгожата Биернацка-Любанска, Хидравлически хоросан в водопроводите в Нове	19
Войцех Кудера, Вила урбана в Нове. Архитектура, разпознаване и промени	27
Мечислав Домарадзки, Емпорион Пистирос	63
Малгожата Биернацка-Любанска, Късноантични водопроводи в Пловдив	83
Ижи Желазовски, Святилище на Тракийския конник в Одесос	97

Ryszard Massalski

THE OLDEST BUILDING FRAGMENTS DISCOVERED AT NOVAE
(SECTION IV) IN 1983-1989

Since 1979 our interest focused at the Roman legionary hospital as well as the so called Northern Building below. It has been erected at this area before the valetudinarium was founded. The Northern Building was reckoned as the first architectural phase in the fortress¹.

Unfortunately, outside of the main part of the Northern Building we could reveal but fragments of only four walls, denoted by letters A, B, C and D. Here are their characteristics (fig.1,2).

Wall A survived in two incomplete fragments at a distance of 16,80 m from each other. Yet they belonged to the same building, which is testified to by the southern wall face exactly along one line. The fragment found in trial trench PN. 3-a/83 (fig.3) was uncovered in its southern face. It was founded at a depth of 34,60 m above sea level² while the upper surface of its foundation reached the height of 35,54 m a.s.l.

The foundation was built of irregular stones bound with the strong lime mortar. The right wall, erected on it, stands up to the height of 36,40 m. Its western part was made of fairly dressed stones of various sizes, placed in layers and supplemented with single bricks. The stone used was mostly white, blue-grey or greenish limestone, in cases also red sandstone. However the eastern part is built of red-fired bricks (with two square surfaces) of dimensions 19,5-22 x 6,5-8 cm. The wall was bound with a significantly strong, grey-pink mortar, containing a great quantity of small pebbles. It seems that the various stones in that wall mostly came from demolition.

In trial trench D.W.6/89 (fig.4) only the upper part of wall A was uncovered, at the height of 36,96 m a.s.l. Its southern face was made up of dressed stones, mainly limestone, in courses of 16-24 cm high. Having uncovered the whole wall it turned out that its northern face had been purposely destroyed, yet we are able to state that its full width exceeded 1,30 m.

A small fragment of wall B, perpendicular to wall A, was identified in trial trench PN.10/89 (fig.5). It was stated that the wall had been constructed at the virgin soil level (35,72 m a.s.l.), of regular sandstone blocks in layers of 10-18 cm high. The wall reached up to 36,82 m a.s.l. There were two apses in it presumably semicircular

in plan; the western one ca 2,60 m in diameter, and the eastern apse whose diameter was ca 1,25 m. Since the western apse was a full semicircle, the wall was about 1,90 m wide.

The third wall C, also perpendicular to wall A, was revealed in three trial trenches, especially in D.W.6/87 (fig.6). The wall of mostly regular stone blocks, had been founded on the virgin soil 35,95 m a.s.l. Its surviving top layer is 37,01 m a.s.l, where it was 0,87 m wide. In trial trench D.W. 4-b,c/85 wall C survived up to the height of 36,85 m a.s.l. and was unearthened down to the depth of 36,10 m a.s.l. Along the eastern side its face was made up of limestone blocks laid in layers, while on the western side besides stones there occurred also ceramic plates 3 cm thick. In the third trial trench D.W. 6-a/89 (fig.4) the attachment to wall A was found, thus both the walls had been built simultaneously.

The last wall D, running east-west, was discovered in trial trench D.W.9/89 (fig.7a,b). Most likely it was an internal partition wall, only 0,51 m wide. It was founded at 36,96 m above sea level, just at the original surface, without digging up a foundation trench. The wall stands up now to the height of 37,56 m a.s.l.

The fragments of the four walls belonged, it seems, to the large building whose layout however, is still unclear. In numerous places, floors connected to this building were identified. Owing to a certain differentiation of their types and application of decorative arrangements it was possible to distinguish nine chambers, denoted by successive numbers from 1 to 9. The floors also throw some light on the general character and significance of the Northern Building. About each chamber there has been obtained the following information.

Chamber 1. It was bordered on the north by wall A, and on the east by wall B. The characteristic mortar floor was unearthened in five trial trenches, the most completely in trial trench PN.3-a/83 (fig.3). It appeared that it was not one, but two independent floors successively built.

The first one was made at the level of 35,42 m on the virgin soil. Its subfloor consisted of carefully selected quarry sandstones, covered with a light-grey layer of mortar. The floor was made of very hard cream-grey mortar with little stones and some pieces of building ceramics. Its upper surface was at the height of 35,75 m a.s.l. Accretions upon the stones of the subfloor, covered with soot sediment, testify to the touch with water and smoke collected there. The floor adjoined the face of wall A, which had been plastered over with a coat of clay. The clay and traces of soot were also on the floor surface. There have not been found any traces of a possible arrangement of hypocaustic pilae upon it.

This floor was directly overlaid by another one with rather uneven surface, lying at the height of 35,95 m a.s.l. Its subfloor consisted of big clogs and pellets of mortar, mixed up with pieces of building ceramics, and the floor itself was of white, not too strong mortar. Upon it there had been arranged hypocaust pilae, made of red square bricks of dimensions 21,2-22 x 6,7-7,9 cm bounded with clay. The axial

spacing of pilae was 0,56-0,60 m. On the floor between the pilae there was a thin layer of ash and also traces of black in places.

In trial trench PN.4-d/83 among the debris lying on the floor there were found fragments of ceramic plates 54 x 46 x 3 cm, which had formed the floor (suspensura) based on pilae. If we assume that the surface of the suspensura corresponded to the surface of the floor in the neighbouring chamber 2, then the height of the hypocaustum together with the suspensura itself would be 1,05 m.

On the assumption that the larger apse found in trial trench PN.10/89 (fig.5) was placed in the middle of the eastern wall, than the width of chamber 1 to the north-south would have amounted to 11,80 m. However, in the case of such a width, the apse would be too small to become the main element organising the composition of the interior. Also the irregular layout of the hypocaust pilae, observed at trial trench PN.9/89, suggests a more complicated plan of chamber 1³.

Chamber 2. The interior was bordered on the west by wall B, and on the east by wall C, 10,50 m from each other. This may be regarded as the width of the chamber its longer axis being NS, according to the striped layout of the floor. A larger fragment of the floor was uncovered in trial trench D.W.1/83,89 (fig.8), but undoubtedly it joined another fragment found in trial trench D.W.4- a,b/85. The floor surface was on the average at the height of 37,00 m a.s.l. The floor itself was made of two kinds of elements laid down alternately in parallel strips. One strip, 0,90 m in width, was arranged in three rows of ceramic rectangular plates, mainly 30-31 x 35-37 x 2-4 cm. On some plates in trial trench D.W.4-a/85 there was a vague stamp print 2,7 x 10,5 cm⁴. The second strip, 0,60 m wide, was formed by six rows of small "clinker" bricks (3-4 x 11-13 x 6-7 cm), arranged in herringbone pattern (opus spicatum) and differing considerably in colour: various shades of yellow, greenish, brown and pink. It is worth pointing out the exceptional high-grade work of the floor, whose total thickness was 35 cm. At first there was laid down a pavement of quarry sandstones, followed by white coarse-grained mortar, and finally just under the ceramic floor - a layer of pink mortar. The high-grade work may have been due to an anticipated heavy loading.

Chamber 3. It was surrounded to the north by wall A, and to the east by wall C. The floor of the interior, in form of pugging of yellow fine gravel (fig.6) was found in trial trench D.W.6/87 at the height of 36,70 m a.s.l. Such a type of floor, whose surface is also about 0,30 m lower than the floors in the neighbouring chambers, might indicate a secondary function of that place. This might have reached as far as wall B, where a more stable floor surface occurred at the approximated height of 36,75 m observable in the eastern part of trial trench PN. 10/89 (fig.5).

Chamber 4 It was only ca 5,30 m wide, but extended along wall C, on its east side, at a length exceeding 17,00 m. No traces of the wall have been found so far. The floor of the interior consisted of two kinds of ceramic plates, arranged alternately in

strips ca 0,40 m wide, running north-south (fig. 9). One strip formed a row of large square plates whose length was 40-44 cm, thickness - 7-8 cm. The other consisted of two rows of smaller plates 18 x 19 cm and 8 cm thick. The framed floor rested on three layers of mortar of total thickness 10 cm. Nowadays the floor surface is ranging from 36,99 to 37,22 m a.s.l. which may have resulted from the tectonic movements occurring in this area⁵. However, it can be assumed that the original floor was at the height of 37,04 m a.s.l. and corresponded to the adjacent chamber. Since to the north the floor overlay the southern face of wall A, it is possible that interior 4 might have been extended hall, enabling to approach the Northern Building from the Danube. Less likely it was a portico, open to the east.

Chamber 5. So far, no walls of this chamber were found. There is only a small fragment of its floor in trial trench D.W. 5/87 (fig.10), which consisted of rectangular ceramic plates of similar dimensions as in chamber 2, arranged in rows in east-west direction and only on two layers of mortar: cream-grey and pink. This floor was situated at a height of 37,07 m a.s.l. A stamp print on one of the plates reads "LEG I ITAL". At one place the floor had been repaired by inserting a large ceramic plate, 34 cm in length, which indicated a fairly long use of the interior.

Chamber 6. We only know its southern wall, which is wall D. The subfloor of quarry sandstone discovered in the northern part of trial trench D.W. 9/89 (fig.7) at the height of 36,92-37,32 m a.s.l. (stratum 5) suggests that the construction of a firm floor there would not have been finished. However, after some time a pugging of yellow gravel (stratum 9) had been made higher, at 37,77 m a.s.l. to be followed by putting another floor of loess at the height of 37,84 m (stratum 10).

Chamber 7. It stretched along the southern side of wall D. An insignificant fragment of two floors of the hypocaustum was uncovered in trench D.W. 9/89 (fig.8). The subfloor of quarry sandstone for the first floor lay on the ground levelled down to 36,96 m a.s.l. The floor surface of lime mortar with some pellets of mortar and bits of building ceramics, was at the height of 37,24 m a.s.l. The second floor above consisted of similar mortar. On its surface at the height of 37,39 m there had been raised hypocaust pilae with clumsily broken ceramic elements, 7-8,5 cm in height, bounded with clay. The axis of a row of the pilae was at a distance of 0,25 m from wall D, and the rows of the pilae were ca 0,70 m apart from each other. The framed floor was covered with a fairly thick coat of black ash. If we assume that the hypocaustum had been built like that in chamber 1, then the surface of the suspensura would have been at the height of 38,44 m a.s.l.

Chamber 8. Localized in trial trench D.W. 7/89, it had a floor of pink mortar, 4-5 cm thick (fig.11), laid on a layer of loess. Its surface sloped down from the height of 37,02 m on the east side of the trial trench to 36,90 m a.s.l. on its western side. From this niveau the stairs of large stone blocks, 24 cm high, led towards the south

direction to a higher level. There remained only two lowest steps, the higher one being 2,52 m wide. That testifies to the significant role of the staircase in the functional scheme of the Northern Building. Close to the lowest step there were some irregular stone plates, 6-8 cm thick, protruding above the floor surface by 10 cm. So far no walls surrounding the chamber have been spotted. One can only assume that its southern wall ran near the upper part of the stairs. Since the magnitude and the layout of the latter correspond more to external stairs, it is possible that interior 8 was an open courtyard.

Chamber 9. In trial trenches D.W.3/83-85-89 and D.W.10/89 considerably large fragments of three walls are observable, which were the eastern, southern and western wall of the chamber, 4,49 m wide, laid out along the axis north-south. Two its corners have been localized, which means that originally it was a small separate structure⁶, belonging to the complex of the Northern Building. The walls were founded at the depth of 36,78 m a.s.l. The foundations were built of quarry stones covered with mortar, directly in the foundation trench at virgin soil level i.e. ca 38,00 m a.s.l. The wall was made up regular, elongated sandstone blocks, laid in layers of 8-12 cm high. The highest point that the wall reached now is 38,41 m. The foundation and the wall had an equal width of 0,60-0,65 m. In trial trench D.W.10/89 a layer in form of pugging of yellow loess (stratum 13) which occurred at the height of 38,18 m a.s.l. may be considered as the floor of the chamber. A little later two walls running southwards were adjoined to its southern wall. It is worth noticing that the eastern wall of chamber 9 projected by 3,40 m beyond the eastern wall of the valedinarium towards the via praetoria, which for that reason must have been originally narrower, or shifted a bit farther east.

What we can say about the Northern Building on the basis of the hitherto conducted excavation works? It seems it was the first building erected at this area yet. The variety of stone blocks probably reused unearthed for the construction of wall A, trial trench PN.3-a/83, and stratum 6 in trial trench PN.10/89 containing the demolition rubble are observable in the first occupation level at the height of 36,36 m a.s.l. connected with the Northern Building⁷.

The chambers mentioned above had undoubtedly belonged to one building or an architectonic complex. However, it seems necessary to introduce here a kind of division. Chambers 1-5, extended along the Danube and provided with framed floors at an equal height of approximately 37,00 m, make no doubt a homogeneous complex. It is apparent in the execution of the framed floors of ceramic plates with the application of various decorative patterns, careful performance and a high standard of technical solutions. Other chambers 6-9 possessed simpler framed floors, of different height, carried out less carefully. Hence, it is possible that interiors of the first group either constituted the main part of the Northern Building, or came into being first as an independent unit which subsequently developed towards the south and east. It

should be pointed out here that the framed floors applied in some interiors give an evidence of an exceptional character and a particular function of the Northern Building³. There are some reasons for believing that it was a bath-house.

The stratigraphy of trial trench D.W.8/89 has indicated that the Northern Building must have been abandoned when the construction of the valetudinarium began⁴. However, it had been pulled down before starting to build the northern wing of the valetudinarium, which was presumably completed as the last one. The demolition of the Northern Building was carried on from the level of its floor, which is indicated by the debris lying on them. That was also at that time when suspensurae of the hypocaustum were pulled down¹⁰.

Translated by
Stanisław Lipecki

Footnotes

¹ R. Massalski, *Przemiany zabudowy na odcinku IV. Uzupełnienia*, (in:) *Novae - Sektor Zachodni*, 1983, *Archeologia* 36, 1985, pp. 110 f.

² All the height measurements given in the text and in figures were referred to the sea-level.

³ It is possible that on the first floor in the hypocaustum there had been placed high pilae of ceramic pipes, which soon got destroyed. For that reason after their removal there was laid second floor on the first one, which lowered the height of the hypocaustum. The new pilae were made of more durable bricks.

⁴ *Novae - Sektor Zachodni*, 1985, *Archeologia* 38, 1987, p. 149, figs 4 and 5.

⁵ Traces of tectonic movements in form of wide ground and wall cracks, were found beyond a doubt in trial trench D.W. 4/85. *Ibidem*, p. 148, fig. 3.

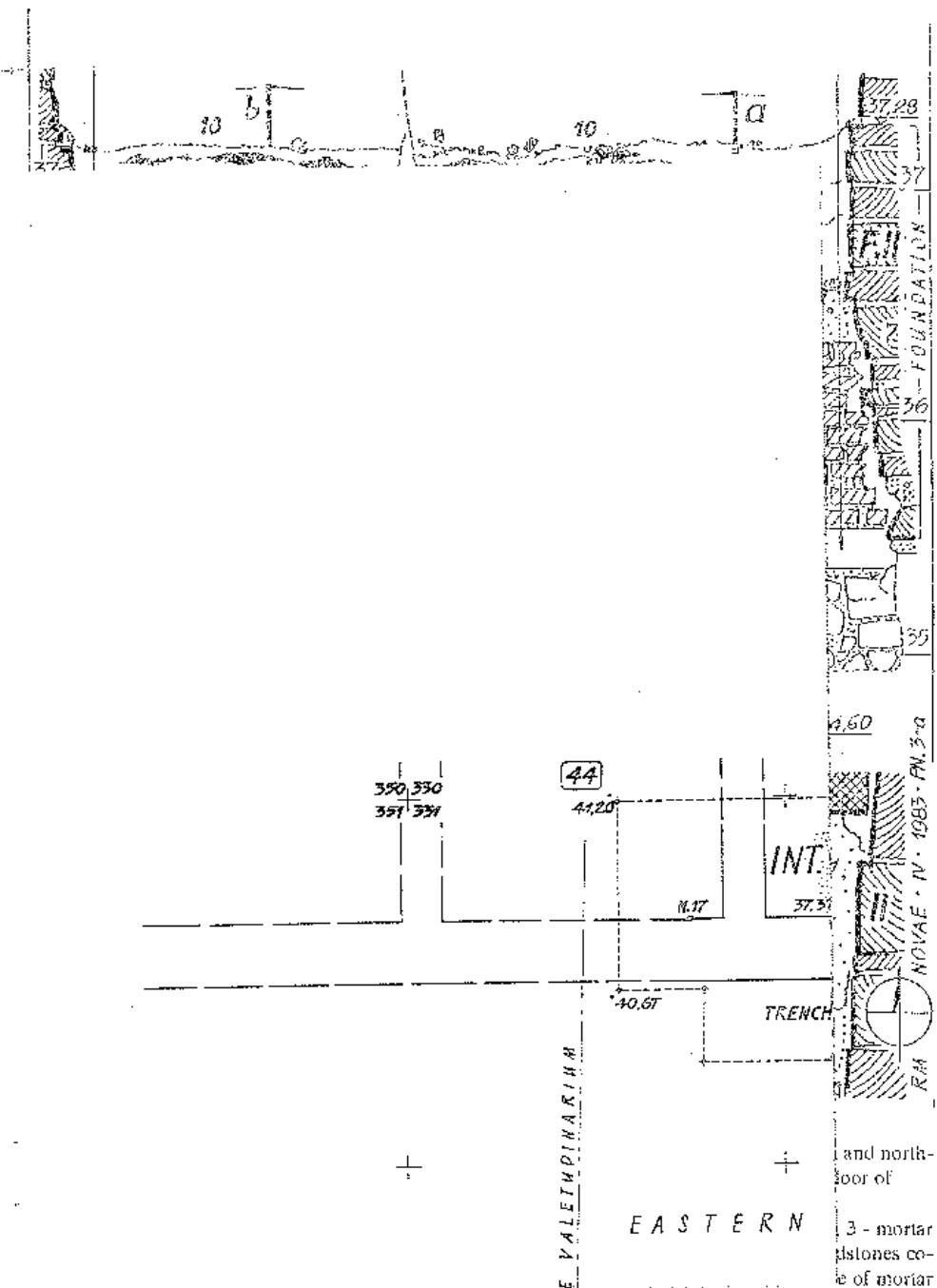
⁶ There testifies to it the completely uncovered south-west corner of the building, which was not adjoined from outside by other walls. *Novae - Sektor Zachodni*, 1983, *Archeologia* 36, 1985, p. 98, fig. 11.

⁷ In the debris there was found a regular limestone block with attached joint mortar.

⁸ R. Massalski, *Trial trench D.W.8. Stratigraphical Analysis*, *Archeologia* 42, 1991, s. 130.

⁹ *Ibidem* 8.

¹⁰ in trench PN.4-d/83 on the edges of the suspensura plates found in the debris, there were visible characteristic traces of splitting of the floor with a tool similar to a pick or a crowbar.

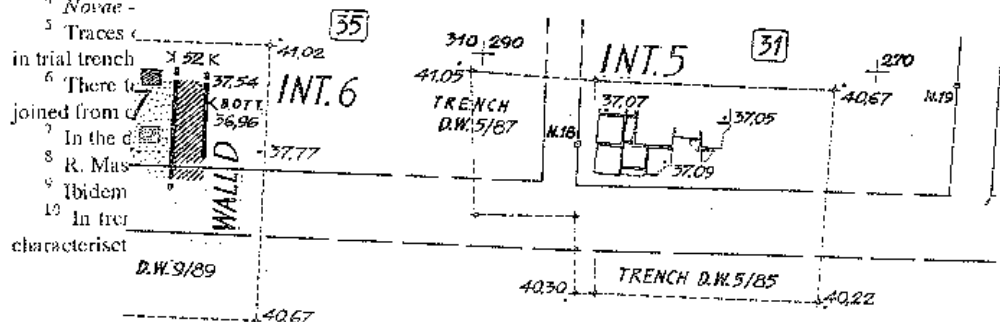

and north-
floor of
3 - mortar
stones co-
e of mortar
clots and pebbles, mixed up with small pieces of building ceramics; 6 - demolition rubble: pieces of building ceramics and stone mixed with mortar pellets and dust; 7 - wall of the valetudinarium (phase II); 8 - brown loess with pieces of coal, fired clay and building ceramics; 9 - loess with concentration of fired clay and fragments of building ceramics; 10 - light-brown mixed loess with single bits of debris

should be pointed out here that the framed floors applied in some interiors give an evidence of an exceptional character and a particular function of the Northern Building⁸. This is particularly clear that it was a bath-house.

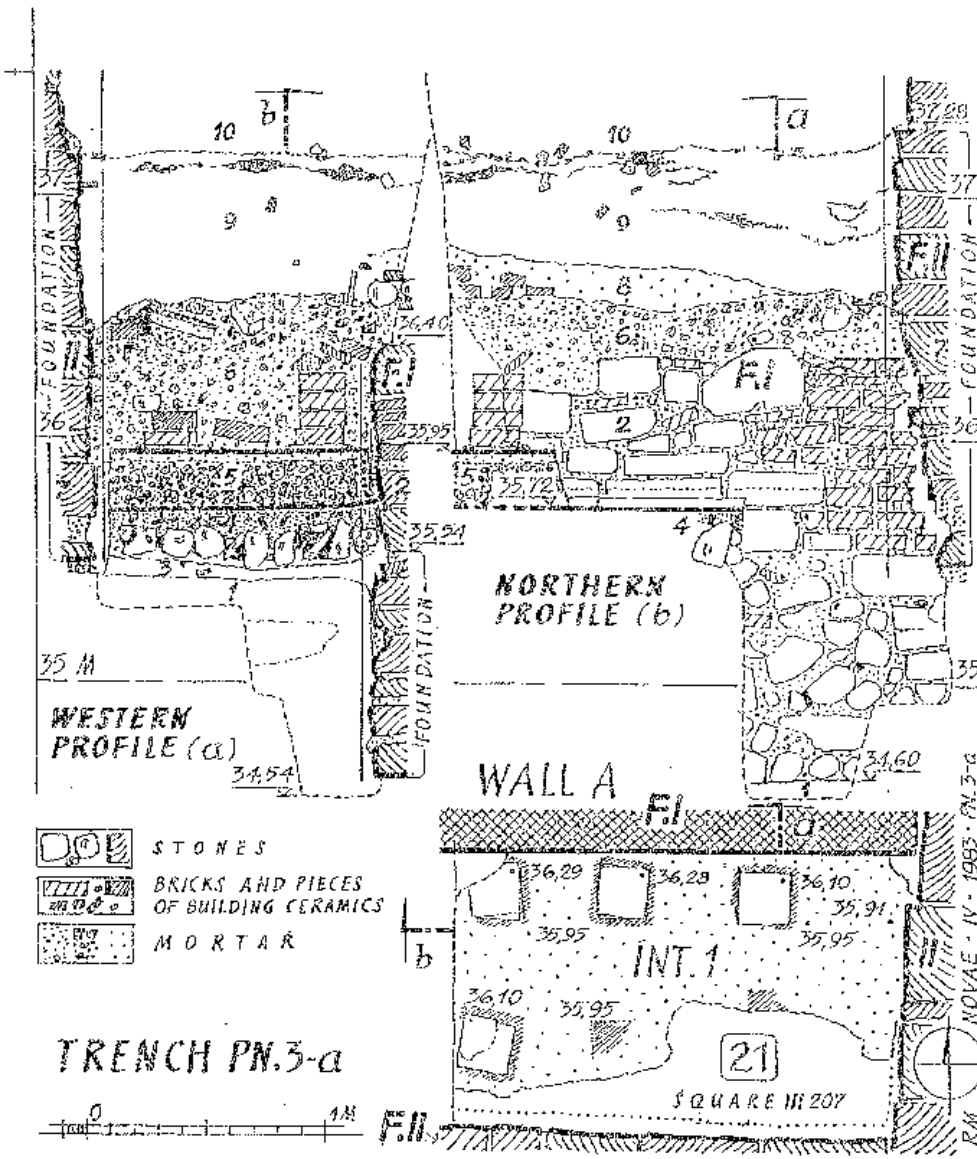
The strata must have been deposited in a particular order. However, it is clear that the strata in the Northern Building are not in the order of the debris from the hypocaustum.

- ¹ R. Masson, 1983, *Archeol.*
- ² All the buildings
- ³ It is possible that there were pipes, which were the first one, which were
- ⁴ *Novae*
- ⁵ Traces of a hypocaustum in the trial trench
- ⁶ There is a possibility that the walls were joined from the north
- ⁷ In the debris
- ⁸ R. Masson, *Ibidem*
- ⁹ *Ibidem*
- ¹⁰ In the trench

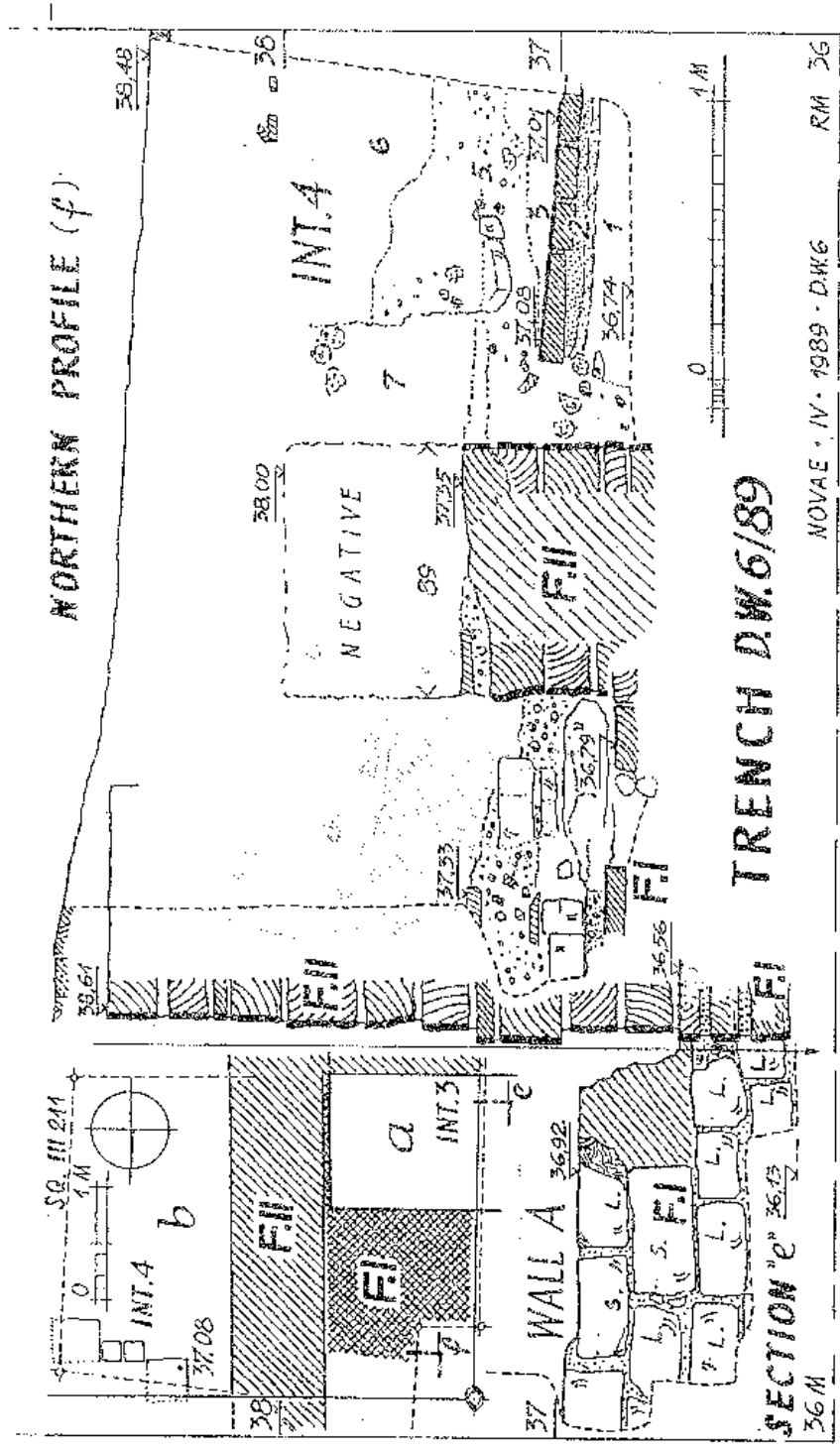
WING OF THE VALETUDINARIUM

311, 291
312, 292
271
272

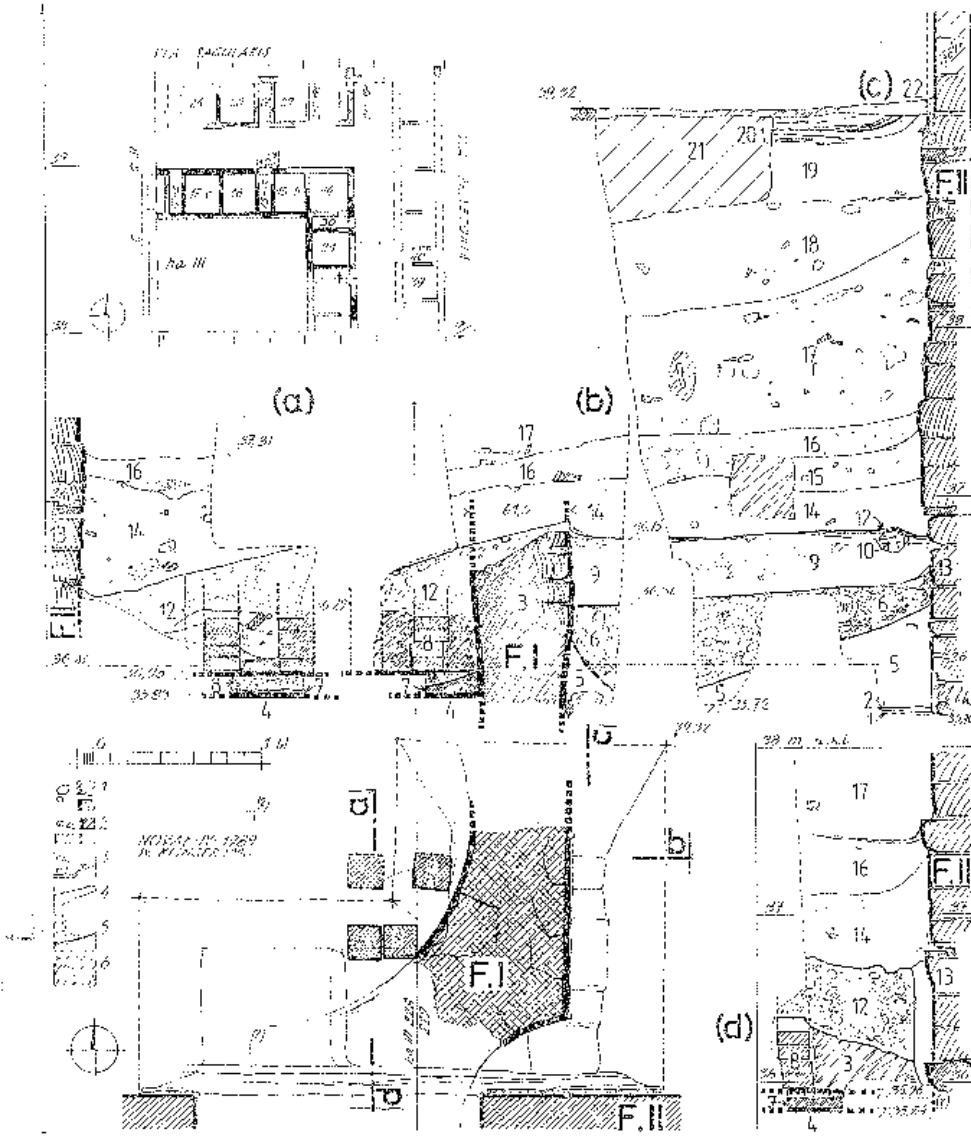
3. *Novae*. Section IV. Trial trench PN. 3-a/83. Lower parts of western profile (a) with section and northern profile of wall A (b) with view on the southern side of wall A. The plan of the hypocaust floor of chamber 1 with preserved pilae.

Strata: 1 - virgin soil: clay mixed up with loess; 2 - wall A of the Northern Building (phase I); 3 - mortar and pieces of stone; 4 - first floor in chamber 1: creamy-grey mortar on the base of quarry sandstones covered with a layer of light-grey mortar; 5 - second floor in chamber 1: white mortar on the base of mortar clags and pellets, mixed up with small pieces of building ceramics; 6 - demolition rubble: pieces of building ceramics and stone mixed with mortar pellets and dust; 7 - wall of the valetudinarium (phase II); 8 - brown loess with pieces of coal, fired clay and building ceramics; 9 - loess with concentration of fired clay and fragments of building ceramics; 10 - light-brown mixed loess with single bits of debris

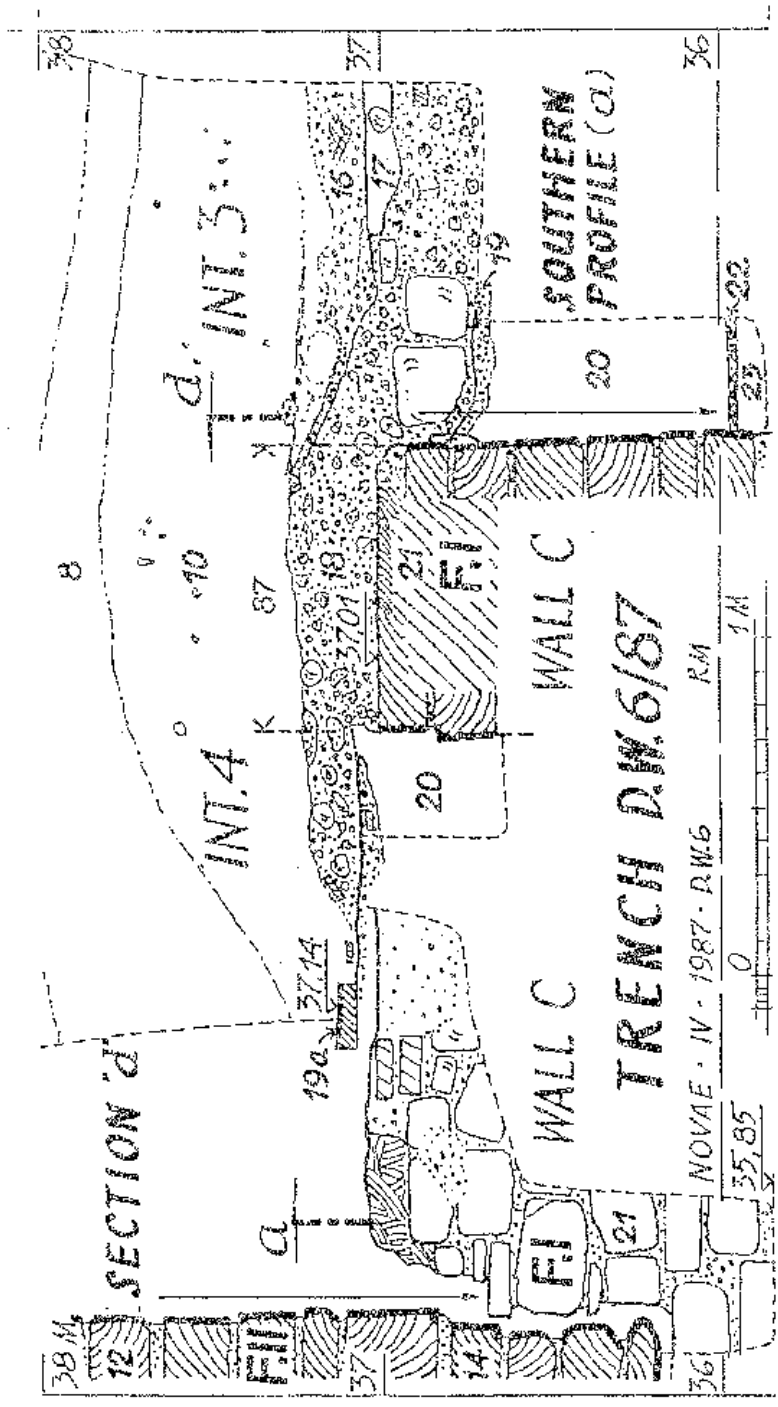
4. Novae. Section IV. Trial trench D.W.6/89. The plan section "e" with view on the southern face of wall A (phase I) and northern profile (f) with floor of chamber I. S - sandstone; L - limestone.

Strata: 1 - pellets of clay mixed with loess, pieces of limestone, mortar pellets, pieces of coal and building ceramics; 2 - floor of interior 4: ceramic plates laid on two layers of mortar; 3 - loess with pellets of mortar; 5 - debris with inclusions of loess and clay; 6 - loess with bits of plaster; 7 - loess with single bits of debris. By R. Massalski

5. Novae 1989. Section IV. Trial trench PN.10. By W. Klinger. Lower parts of its profiles: western (a), northern (b) and eastern (c,d). 1 - stones, 2 - building ceramics, 3 - plaster or mortar, 4 - sand, 5 - traces of burning, 6 - ghost wall or loose soil.

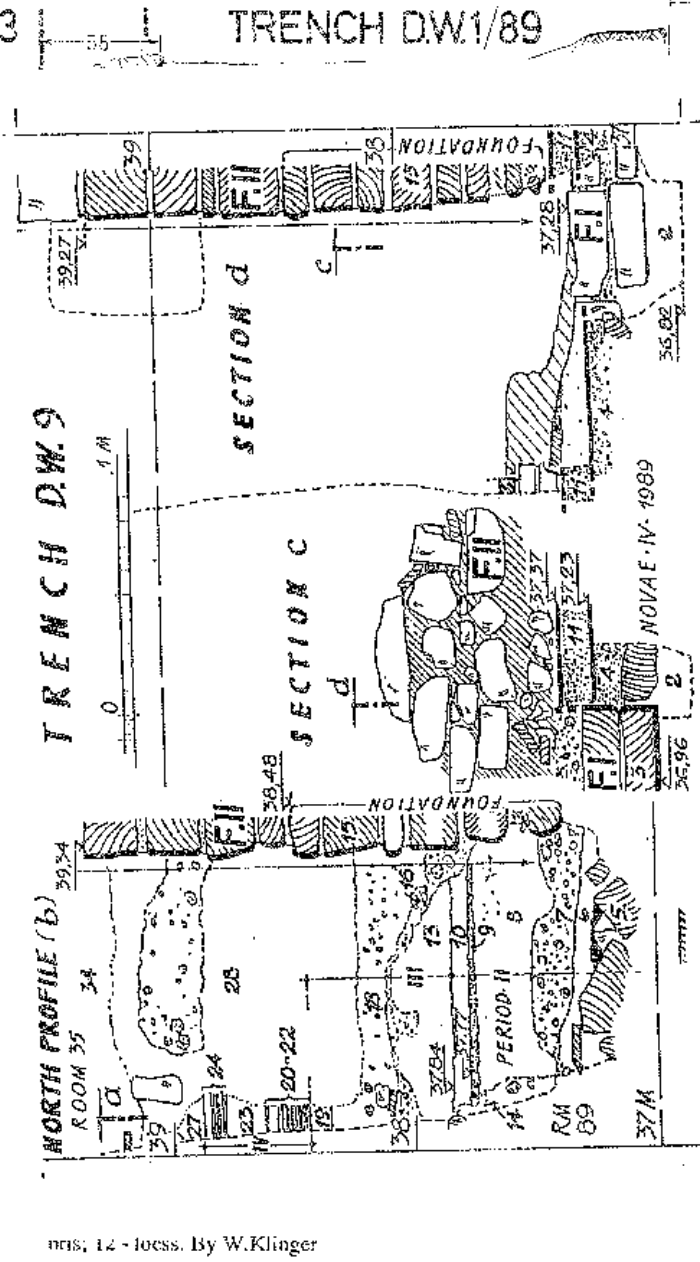
Strata: 1 - virgin soil: dark-brown loess; 2 - traces of the Northern Building (phase I): clay with small pieces of charcoal and with stones; 3 - wall of the Northern Building (phase I); 4 - first hypocaust floor in the Northern Building; lime mortar on the base of rough stones; 5 - dark-brown loess; 6 - demolition rubble, pieces of limestone and bits of mortar; 7 - traces of burning; 8 - second hypocaustic floor (phase I) with some preserved pilae; 9 - clods of dark-brown loess, stones, bits of clay and charcoal; 10 - stones and bits of mortar; 11 - traces of burning; 12 - demolition rubble (phase I): bits of mortar, building ceramic and stones; 13 - wall of the valetudinarium (phase II); 14 - loess mixed with pieces of limestone and mortar, fragments of tessellated floor (white tesserae with pink mortar); 15 - multi-coloured bits of clay and loess with pieces of mortar and limestone; 16 - loess mixed up with bits of charcoal, mortar and building ceramics; 17 - loess mixed with rubble, 18 and 19 - light-brown loess with single bits of debris; 20 - floor layers in northern corridor of the valetudinarium: yellow gravel and loess; 21 - filling of an earlier trench: grey loess with bits of debris; 22 - humus

6. Novae. Section IV. Trial trench D.W. 6/87. Southern profile (a) with cross-section of wall C and section "d" with view of western face of wall C (phase I). Strata: 23 - virgin soil; dark-brown loess; 22 - pieces of stone; 21 - wall C of the northern structure (phase I); 20 - multi-coloured clay; 19 - floor of chamber 3; pugging of yellow gravel; 19a - floor of chamber 4; 18 - demolition layer of the Northern Building; fragments of mortar, pieces of plaster; 17 - multi-coloured clay; 16 - pellets of mortar; 14 and 12 - wall of the valedudarium (phase II); 10 - light-brown loess with single bits of debris; 8 - multi-coloured loess with pellets of clay and mortar. By R. Massalski

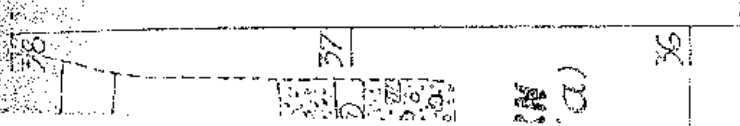
walls of the valedudarium (phase II); 16 - layer connected with erection of walls of the valedudarium; grey mortar; chips of sandstone, loess; 17 - filling of a digging; loess with debris; 18 - loess with pieces of mortar, bits of building ceramics charcoal; 19 - multicoloured bits of loess with lumps of mortar and coal; 20 - 24 - floor layers of the interior 35 in the valedudarium; 20 - some dark grey and brown layers with bits of coal and debris; 21 - floor layer of brown loess with black surface on the top; floor laid on the multi - coloured loess; 22 - floor layer of yellow gravel on the underlay with loess mixed with debris; 23 - olive-green loess with pieces of mortar, plaster and building ceramics; 24 - thin alternating layers of yellow gravel and light brown or grey clay, with green strips; 25 - floor layers of interior 44 in the valedudarium; thin layers of yellow gravel and grey loess alternately; 26 - some layers of brown loess with scraps of coal and crushed debris; 27 - olive-green and grey loess with crushed debris; 28 - filling of an old digging mixed with loess; 29 - grey-brown loess with debris; 30 - fragments of building ceramics and stones, joined with loess or mortar; 31 - grey loess with crushed debris and fragments of roof-tiles; 32 - yellow loess with debris and traces of burning; 33 - grey loess with fragments of building ceramics; 34 - grey-brown loess with stones and building debris

TRENCH DW1/83

7a. Novae. Section IV. Trial trench D.W.9. North profile (b). lower parts of sections "c", "d". By R. Massalski. Strata: cmp. fig. 7a

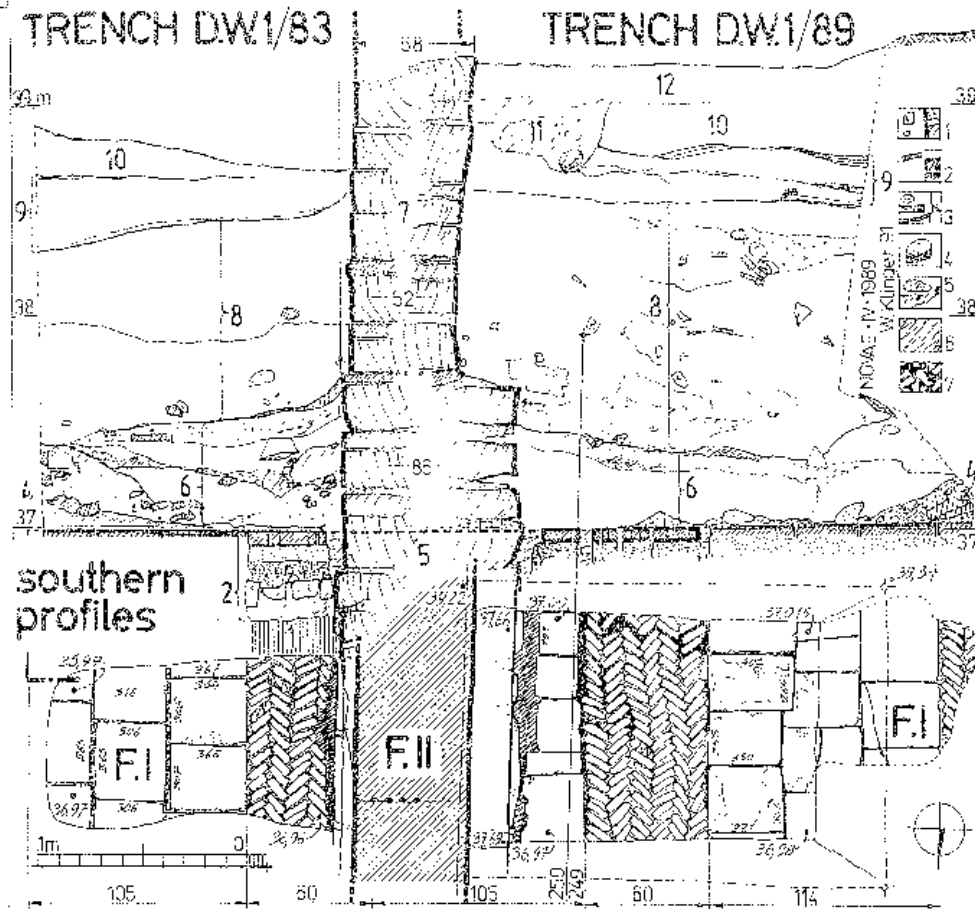
7b. Novae. Section IV. Trial trench D.W.9. North profile (b). lower parts of sections "c", "d". By R. Massalski. Strata: cmp. fig. 7a

all C (phase I).
 of chamber 3;
 multi-coloured
 red loess with

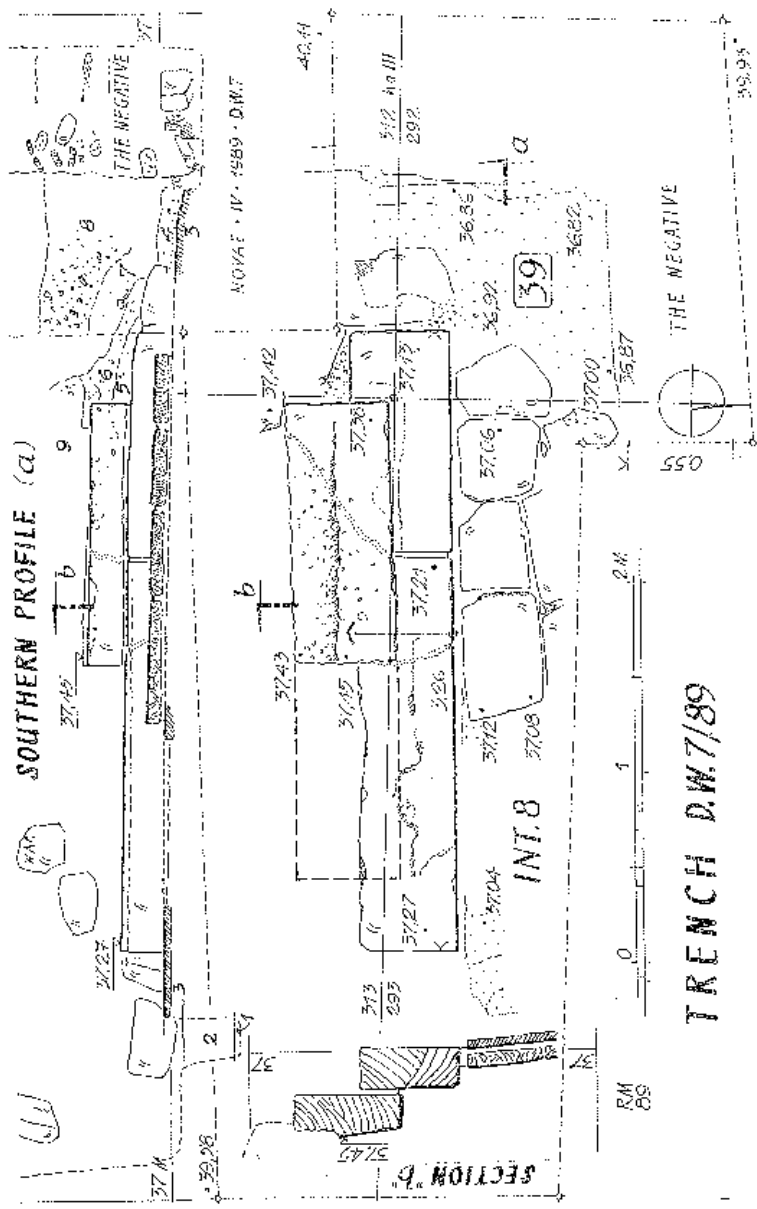

6. Novae. Sc
 Strata: 25 - y
 pugging of;
 clay; 16 - 1

8. Novae 1989. Section IV. Trial trench D.W.1/83 and 1/89. Plan of a fragment of the floor of chamber 2 and the southern profile: 1 - stone; 2 - building ceramics; 3 - mortar; 4 - plaster; 5 - dark-brown loess; 6 - loess ground; 7 - crevice of the floor.

Strata: 1 - multi-coloured hard set clay; 2 - floor of the Northern Building (phase I); ceramic plates and clinker bricks placed upon three-layer subfloor: underneath a pavement of quarry sandstone, above it white coarse-grained mortar, on top - pink mortar; 4 - demolition layer of the Northern Building: fragments of mortar, pieces of plaster and building ceramics; 5 and 7 - wall of the valetudinarium (phase II); 6 - building layer of the valetudinarium: clods of clay and loess mixed with the debris and mortar; 8 - light-brown loess with single pieces of building ceramics and mortar; 9 - floor of the valetudinarium: thin layer of grey and yellow loess; 10 - loess with pieces of mortar and building ceramics; 11 - loess with the debris; 12 - loess. By W.Klinger

11. Novae. Section IV. Trial trench D.W. 7/89. Plan and cross-section (b) of stairs of chamber 8, and lower part of the southern profile (a). Strata: 1 - virgin soil; light-brown loess; 2 - dark-brown loess with small pieces of coal, mortar and stone; 3 - floor of pink mortar on the greenish loess; 4 - stone plates on the base of loess and fragments of mortar; 5 - grey loess with small pieces of coal; 6 - mixed loess; 7 - clods of loess with mortar; 8 - fragments of mortar and pieces of red painted plaster; 9 - loess mixed with rubble. By R. Massalski

Małgorzata Biernacka-Lubańska

ZAPRAWY HYDRAULICZNE W WODOCIĄGACH Z NOVAE

Do niedawna w pracach na temat wodociągów rzymskich nie zajmowano się w ogóle technologią zapraw hydraulicznych. W badaniach wodociągów prowadzonych przez archeologów nie podejmowano też żadnych prac laboratoryjnych nad zachowanymi pozostałościami zapraw użytych do budowy lub uszczelnienia urządzeń wodociągowych.

Wprowadzić skład chemiczny zapraw antycznych analizowano już przed ponad 60 laty¹ i później kilkakrotnie, ograniczono się jednak głównie do zapraw ogólnobudowlanych², a wyniki badań publikowano przeważnie w czasopiśmie chemicznych i technicznych, trudno dostępnych i nie wykorzystywanych przez archeologów. Poza tym zakres tych badań był niewielki.

Pierwsze zakrojone na szerszą skalę badania laboratoryjne podjął I.L. Znaczkow-Jaworski³. Prowadzone przez niego badania chemiczne nad zabytkowymi zaprawami wiązającymi obejmowały ogromny materiał, pochodzący z okresu od starożytności do połowy XIX w.; kilka próbek zapraw należało do antycznych urządzeń, które służyły do zapatrzenia w wodę. Analizy wykonywano w Laboratorium Instytutu Historii Przyrodznawstwa i Techniki Akademii Nauk ZSRR w Leningradzie⁴.

Problematykę rzymskich zapraw użytych przy budowie wodociągów podjęto po raz pierwszy na Uniwersytecie w Jerozolimie, gdzie przebadano zaprawy pochodzące z wodociągu rzymskiego w Cezarei⁵. Szerzej zakrojone prace nad materiałami budowlanymi, w których więcej miejsca poświęcono zaprawom użytym do budowy rzymskich wodociągów, prowadzono w Wyższej Szkole Technicznej w Göteborgu⁶. Tematem tym zajęto się również w Technicznym Uniwersytecie im. Carolo Wilhelmina w Brunszwiku, gdzie w zakładzie kierowanym przez prof. G. Garbrechta prowadzi się badania nad wodociągami rzymskimi z Pergamonu⁷ oraz innych obszarów śródziemnomorskich.

W 1960 r. w Novae nad Dunajem zostały podjęte polsko-bułgarskie prace wykopaliskowe, które przyczyniły się między innymi do pozyskania nowych materiałów; pobrano i przekazano do badań w Centralnym Laboratorium Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Warszawie⁸ kilkanaście próbek pochodzących zarówno ze ścian murowanych wodociągów, jak i wnętrza kanałów, którymi płynęła woda.

Celem tych badań miało być poznanie technologii rzymskich zapraw hydraulicznych wykorzystanych do budowy wodociągów w Novae. Najważniejsze wydawało się określenie ich cech, istotnych dla uzyskania materiału do ustaleń technicznych, dzięki którym można by określić rodzaj i kolejność zabiegów technologicznych związanych z produkcją zaprawy⁹.

Na podstawie otrzymanych wyników prac laboratoryjnych usiłowano też określić i bliżej scharakteryzować główne typy badanych zapraw, między innymi poprzez ustalenie stopnia ich przesiąkliwości i wytrzymałości mechanicznej. Dla ustalenia składu zaprawy pozwalającego poznać jakość i ilość, a także proporcje wyjściowych materiałów przeprowadzono analizy chemiczne. Trzeba zaznaczyć, że rozpoznanie typu zaprawy pozwala także określić stopień jej hydrauliczności, będący również wynikiem zastosowania w jej produkcji odpowiednich zabiegów technologicznych, dzięki którym osiąga ona właściwy stan fizykochemiczny. Stąd w czasie prowadzonych badań określono:

- typy zapraw przez ustalenie stopnia ich hydrauliczności, osiąganego dzięki określeniu stosunku hydrauliczności badanej próbki do hydrauliczności cementu portlandzkiego; osiągnano to za pomocą oznaczeń selektywnego rozpuszczania pobranych próbek w 20% kwasie solnym, a następnie w 10% ługu sodowym;
- chemiczną charakterystykę zapraw poprzez wykrycie głównych tlenków: wapnia (CaO), magnezu (MgO) i siarki (SO₄);
- rodzaje i wielkość wypełniacza, dzięki oznaczeniu składu granulometrycznego poprzez wykonanie badań makroskopowych oraz mikroskopowych szlifów;
- wytrzymałość mechaniczną określoną przez ściskanie kostek o boku 20 mm;
- przesiąkliwość przez ustalenie czasu nawilgocenia płytki o grubości 10 mm.

Na podstawie analiz chemicznych wyróżniono dwa typy zapraw¹⁰ użytych do budowy murowanych wodociągów w Novae. Pierwszy to zaprawy powietrzne, określane według modułu wapienno-magnezowego, drugi zaś - hydrauliczne, rozpoznane dzięki modułowi hydraulicznemu¹¹

$$MH = \frac{Ca}{SiO_2 + Al_2 + Fe_2O}$$

Zaprawy powietrzne z naziemnych części wodociągu powstawały w wyniku reakcji wapna palonego z wodą, kiedy to wytworzony wodorotlenek wapnia wychwytywał z powietrza dwutlenek węgla, dzięki czemu materiał wiążący twardniał. Zaprawy hydrauliczne z wnętrza kanałów, zbiorników i innych elementów wodociągowych otrzymywano poprzez dodanie higroskopijnych składników w postaci pudru ceramicznego, tłuczni kamiennego, ziemi okrzemkowej lub gliny, wskutek czego uzyskiwały wyższą wytrzymałość mechaniczną i zdolność twardnienia pod wodą. Poza tym cechowała je łatwość łączenia się ze żwirem i piaskiem w czasie kontaktu z wodą. Wykryto, że zaprawy bezpośrednio stykające się z wodą odpowiadają cechom wapna magnezowego, silnie hydraulicznego. Świadczy o tym zawartość tlenku magnezu w nierozpuszczalnej części badanych próbek, będąca pozostałością półtoratlenków, charakterystycznych dla domieszek gliny, nadających zaprawie właściwości

substancji impregnowanej. W nie rozpuszczonych pozostałościach próbek występowały też drobne ziarna piasku, nieuwęglone krzemiany oraz gliniany wapienne.

Dzięki badaniom makro- i mikroskopowym wyróżniono cechy zewnętrznego zapraw, a mianowicie kolor oraz wielkość granulacji wypełniacza. Stwierdzono, że badane zaprawy hydrauliczne miały kolor biały, gdy wypełniaczem był puder marmurowy lub wapienny, szary - kiedy piasek, żwir lub tłuczeń kamienny, różowy wówczas, gdy do zaprawy dodawano mączkę ceramiczną, żółty zaś po dołożeniu surowej gliny. Skład, struktura i tekstura zapraw stanowiły wynik połączenia substancji spajającej (węgiel wapnia) z wypełniaczem¹².

Granulacja wypełniacza zapraw była dość zróżnicowana. Wyróżniono aż trzy struktury: psefitową - o ziarnach mających średnicę większą od 2 mm; psamnitową - o ziarnach o średnicy od 2 do 0,02 mm; pelitową - o średnicy ziaren mniejszej od 0,02 mm. Zaobserwowano jednocześnie występowanie dwóch lub wszystkich trzech struktur wypełniacza w jednej zaprawie. Kształty ziaren miały różny stopień zaokrąglenia. Najkorzystniejszy z nich miał puder ceramiczny, słabiej zaokrąglony - często graniasty lub ostrokrawędzisty - był piasek, żwir, tłuczeń kamienny i ceramiczny¹³.

Wypełniacze miały strefową budowę zewnętrznej części ziaren, która stanowiła wynik nowo powstałych związków, na skutek wzajemnych oddziaływań poszczególnych składników zaprawy, a zwłaszcza reakcji wodorotlenku wapnia z zawartością wypełniacza i dodatkiem hydraulicznym, które ulegały stopniowemu uwęglaniu. Wskutek tego powstał uwodniony krzemian lub glinian wapnia, w zależności od rodzaju dodatku. Natomiast z potasowych skałeni tworzyły się związki typu ceolitu, jak erynit, flipsyt i inne¹⁴.

Badając szlify petrograficzne (ryc. 1-4) ustalono, że wypełniacze z tłuczni kamiennego (dolomitowe i kalcytowe) nie były składnikami obojętnymi. Wypełniacz stanowiły także ostrokątne ziarna rozdrobnionego kwarcu, skałeni, piaskowca, jaspisu, wapienia, marmuru, a także kalcytu o romboedrycznych ziarnach i zbliżonej strukturze. Ziarna kwarcu miały reagującą otoczkę o mozaikowej budowie i znacznych deformacjach siatki przestrzennej. Kalcytowa substancja spajająca była ściślej zbudowana i mocno połączona z wapiennym wypełniaczem. Domieszka 15-20% substancji gliniastej w surowcu wyjściowym wpływała dodatnio na wytrzymałość zaprawy, a zawartość bezwodnika siarkowego SO₃ w wiążącym składniku zapraw stanowiła wynik naturalnego zanieczyszczenia surowca niewielką ilością gipsu lub siarczków pirytu, stopniowo utleniających się w siarczany¹⁵.

Tekstura zapraw, tj. stan rozmieszczenia w niej ziaren wypełniacza, była na ogół bezładna, a stopień wypełnienia przestrzeni przez ziarna różny; wahał się od 20 do 70%. Wypełniacz stanowił jednak przeważnie od 40 do 50% masy zaprawy, dając teksturę zbitą. W kilku tylko próbkach występowała tekstura porowata, świadcząca o tym, iż udział ziaren wypełniacza w masie zaprawy był nieznaczny.

Z badań analitycznych wynika, że głównym tworzywem zapraw były tlenki krzemu, wapnia, magnezu, glinu, siarki, żelaza i tytanu. W zaprawach powietrznych prze-

ważyły tlenki wapnia, a w hydraulicznych dwutlenki krzemu i trójtlenki glinu, natomiast niewiele występowało tlenków magnezu, siarki, żelaza i tytanu¹⁶.

Zbadanie próbek przyczyniło się do wyróżnienia kilku gatunków zapraw stosowanych podczas budowy wodociągów w Novae. Jednakże pełna rekonstrukcja procesów technologicznych związanych z ich powstawaniem jest bardzo utrudniona ze względu na liczne zniekształcenia, które stale zachodzą w materiale zabytkowym, poddawany analizom chemicznym i innym badaniom laboratoryjnym. Można jednak - jak się wydaje - odtworzyć pewne elementy poszczególnych czynności związanych z produkcją tych zapraw oraz wyróżnić trzy główne ich rodzaje, a mianowicie:

1. *Opus signinum*¹⁷ - zaprawę hydrauliczną różowego koloru, charakteryzującą się znaczną zwięzłością substancji spajającej, którą był węgiel wapnia. Kryształy jego były na ogół drobne, o wymiarach kilkumikronowych. Wypełniacz stanowiły piasek oraz rozdrobniona glina palona o różnej granulacji, głównie o drobnej frakcji i minimalnym stopniu zaokrąglenia, świadczącym o rozdrobnieniu ceramiki w młynach. Granulacja piasku była nieznaczna, czasem tylko był gruboziarnisty. Wypełniaczem był także żwir granitowy lub kwarcowy. Zaprawy tej - ze względu na wysoki stopień hydrauliczności - używano do powlekania powierzchni bezpośrednio stykających się z wodą.

2. *Opus caementitium*¹⁸ - zaprawę białą o podobnej budowie substancji spajającej. Wypełniaczem był piasek kwarcowy i blaszki miki o laminowanej budowie. Występowały w niej także kalcyt i substancja ilasta, pochodząca zapewne z mułu niesionego przez wodę. Zaprawę tę stosowano do tynkowania muru kanałów i zbiorników, a więc również części narażonych na kontakt z wodą. Dopiero na tej warstwie zaprawy spoczywała warstwa *opus signinum*. (*Opus caementitium* nie należy łączyć z dzisiejszym cementem).

3. *Rudus*¹⁹ - zaprawę szarawą o podobnej substancji spajającej oraz wypełniaczu z piasku i grubego tłucznia z kamieni polnych (skalanie, łuszczyki, bioity, muskowiit), bez tłucznia ceramicznego lub z niewielką jego ilością. Zaprawa ta stanowiła substancję wiążącą kamienie lub cegły w budowlach murowanych lub była głównym materiałem do wznoszenia ścian zbiorników lub kanałów wodociagowych.

Znaczny stopień hydrauliczności²⁰ zapraw osiągnęto dzięki starannemu lasowaniu wapna, długiemu jego dojowaniu oraz dodatkowi bądź gliny, bądź mułu rzecznoego, który mógł być wypalany razem z wapnem. Wysoką hydrauliczność zawdzięczano też specjalnemu wypełniaczowi, który stanowił tłuczeń uzyskany z wypalanej w temperaturze 700°C ceramiki. Wytrzymałość mechaniczną zyskiwały zaprawy hydrauliczne poprzez dodanie do nich żwiru lub większych kamieni lamanych. Różnice w składzie kruszywa sugerują, że nie przestrzegano ścisłej receptury sporządzenia zapraw hydraulicznych, a do ich produkcji wykorzystywano surowce miejscowego pochodzenia²¹.

Na koniec warto zwrócić uwagę na potrzebę wszechstronnego wykorzystania wyników badań chemicznych i fizycznych zapraw hydraulicznych w przyszłych pracach. Aby wyniki ich mogły być właściwie wykorzystane, należy prowadzić je według

jednolitej koncepcji i metody. Zgodnie z wysuwanyymi postulatami badawczymi, prace te trzeba podjąć w ramach kompleksowego, interdyscyplinarnego programu badań międzynarodowych w wybranych placówkach zajmujących się badaniem zapraw wodociagowych, które pochodzą z różnych okresów i z całego obszaru Imperium Rzymskiego. Realizacja tak pomyślanego programu badawczego zapewniłaby uzyskanie materiałów pozwalających poznać skład, własności i technologię produkcji zapraw hydraulicznych, zakres ich stosowania oraz kolejne etapy rozwoju, a także wypracować pewne kryteria datowania obiektów wodociagowych lub ich elementów poddanych przeróbkom czy rekonstrukcjom. Dzięki temu możliwe byłoby również przesledzenie oddziaływań i ekspansji wodociagownictwa rzymskiego na całym rozległym obszarze Imperium.

Przypisy

¹ K. Bichl, *Beiträge zur Kenntnis alter Römer Mortel*, *Tonindustrie*, 10, 1927, s. 139; 9, 1928, s. 346-348; 22, 1929, s. 449-457 (badania zapraw rzymskich z terenu Włoch i Niemiec); G. Vasagh, E. Iven, *The Chemistry of the Ancient Roman Mortars of Lime and Powder Brick*, *Magyar Kim Folyoirat*, 54, 1948, s. 42-45 (badania zapraw rzymskich z budowli udułonictych na obszarze rzymskiej Panonii).

² C. Wetter, *The Possibility of Dating Roman Monuments Built of Opus Caementitium by Analysing the Mortar*, *Swedish Archaeological Institute in Rome*, 12, 1979, s. 45-66; L.B. Sickles, *Organic Additives in Mortars*, *Edinburgh Architectural Research*, 8, 1981, s. 221 nn.

³ I.L. Značko-Jaworski, *Očerki istorii vjažuščih veščev ot drevnejših vremen do serediny XIX v.*, Moskva-Leningrad 1963.

⁴ I.L. Značko-Jaworski, *Badania doświadczalne nad starożytnymi zaprawami budowlanymi i materiałami wiążącymi*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, III, 1958, 3, s. 377-403.

⁵ E. Sars, J. Benter, *Volcanic Phenomena in the Carmel Region*, Jerusalem 1957, s. 72-77; R. Malinowski, A. Salkine, M. Ben Yair, *Durability of Roman Mortars and Concretes for Hydraulic Structures at Caesarea and Tiberias*, (w:) *Final Report of the International Symposium 1961 Prague*, Paris 1961, s. 531-544. Jest to prezentacja prac przeprowadzonych w Izraelskim Instytucie Technologii w Haifie.

⁶ R. Malinowski, *Einige Baustoffprobleme bei antiken Aquädukten*, (w:) *Tagung über Römische Wasserversorgungsanlagen*, Lyon 1977, s. 245-274; idem, *Beton-technische Problemlösungen bei antiken Wasserbauten*, Chalmers Technische Hochschule, Abteilung für Baumaterialien, 96, 1979, s. 1-14 (Göteborg); idem, *Concretes and Mortars in Ancient Aqueducts*, *American Concrete Institute*, 1, 1979, 1, s. 66-76; idem, *Durable Ancient Mortars and Concretes*, Chalmers Tekniska Högskola, Advelnigen för Byggnadsmaterial, 82, 1982, 7 (Göteborg), s. 1-22.

⁷ G. Garbrocht, *Wasserversorgungstechnik in römischer Zeit*, (w:) *Wasserversorgung in antiken Rom*, München-Wien 1982, s. 11-43; H. Fahlbusch, *Vergleich antiker griechischer und römischer Wasserversorgungsanlagen*, *Leichweiss Institut für Wasserbau der Universität Braunschweig Mitteilungen*, 73, 1982, passim.

⁸ Orzeczenie Centralnego Laboratorium Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, nr 1, 1965, s. 1-10; nr 24, 1966, s. 1-15.

⁹ L. Kociszewski, *Uwagi o sposobach określenia niektórych technologicznych cech zapraw zabytkowych*, (w:) *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, t. V, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 256-280.

¹⁰ M. Biernacka-Lubańska, *Wodociągi rzymskie i wczesnobizantyjskie z obszaru Mezji Dolnej i północnej Tracji*, Wrocław-Warszawa 1973, s. 130.

¹¹ M. Merriman, *Treatise on Hydraulic*, New York 1916, passim.

¹² Biernacka-Lubańska, op. cit., s. 131.

¹³ Ibidem, s. 136.

¹⁴ Orzeczenie Centralnego Laboratorium IHKM PAN, nr 24, 1966.

¹⁵ *Badania petrograficzne szlifów i próbek ceramicznych z wodociągów rzymskich z prowincji Moesia i Dacia*, Warszawa 1983, s. 1-5.

¹⁶ Biernacka-Lubańska, op. cit., s. 135.

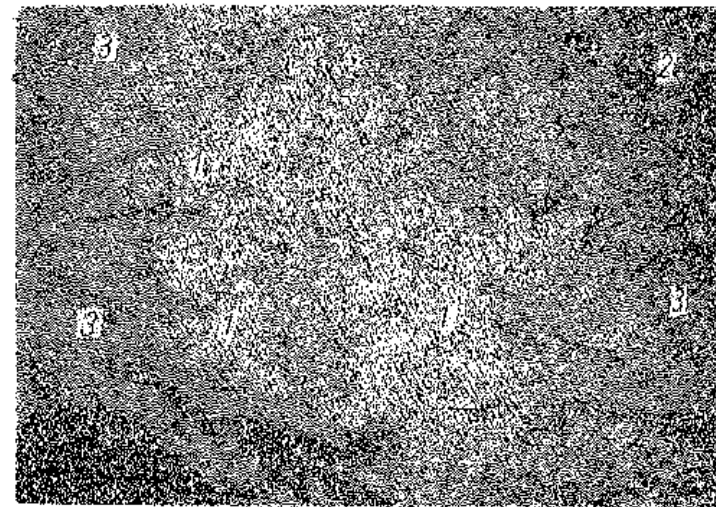
¹⁷ *Ibidem*, s. 136.

¹⁸ *Ibidem*, s. 132-133.

¹⁹ *Ibidem*, s. 134.

²⁰ *Ibidem*, s. 138.

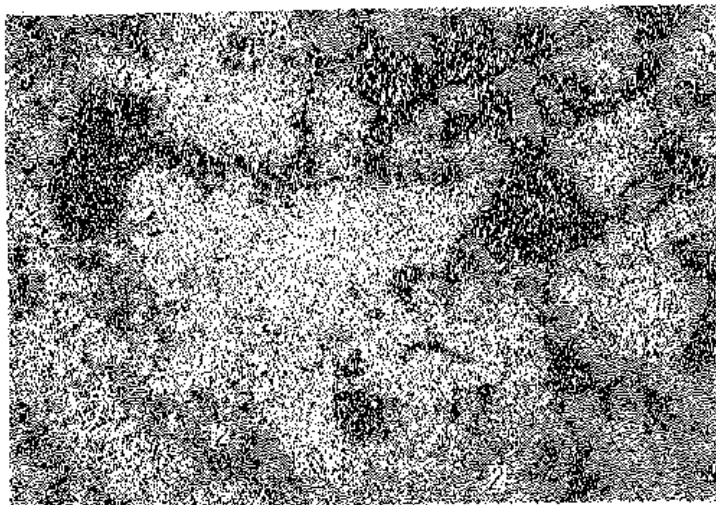
²¹ *Ibidem*, s. 139.

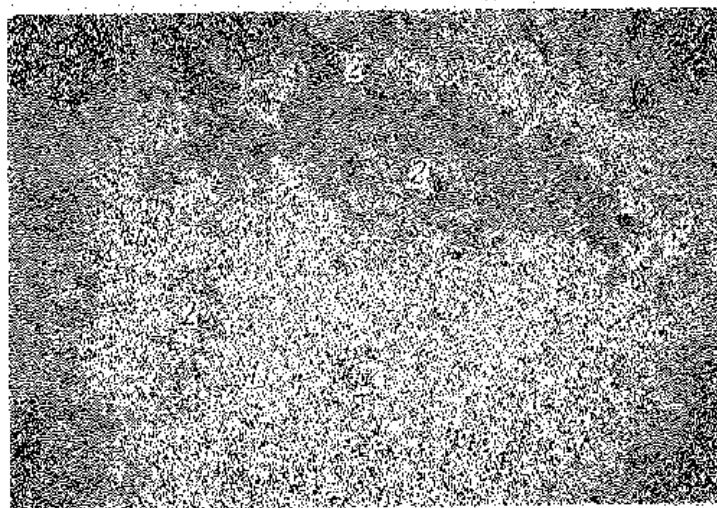
1. Novae. Brama południowa. Zaprawa z wewnętrznej ściany kanału. Obraz struktury szlifów powiększono 10 razy. 1 - węglan wapnia, 2 - węglan wapnia grubiej skryształizowany, 3 - węglan wapnia ze zwiększoną zawartością gliny

2. Novae. Brama południowa. Warstwa zaprawy ze wschodniej ściany kanału. Obraz struktury szlifów powiększono 10 razy. 1 - okruch ceramiki, 2 - ziarno kwarcu, 3 - grubokrystaliczny węglan wapnia

3. Novae. Brama południowa. Zaprawa z wnętrza kanału późniejszego. Obraz struktury szlifu powiększono 10 razy. 1 - okruch ceramiki, 2 - węglan wapnia

4. Novae. Brama południowa. Zaprawa z osadem po wodzie z dna kanału. Obraz struktury szlifu powiększono 10 razy. 1 - węglan wapnia, 2 - węglan wapnia z gliną

Wojciech Kudera

WILLA MIEJSKA W NOVAE. ARCHITEKTURA, PODZIAŁ WEWNĘTRZNY, PRZEMIANY

Wstęp. Dotychczasowe badania nad architekturą wczesnobizantyjską koncentrowały się głównie na obiektach sakralnych, podczas gdy budownictwo mieszkalne było znane w bardzo małym stopniu. Dopiero w latach sześćdziesiątych naszego stulecia wzrosło zainteresowanie dalszymi etapami rozwoju domu rzymskiego. O znaczeniu tego problemu niech świadczy fakt, że niektóre z badanych obiektów były zamieszkałe bez przerwy od Wczesnego Cesarstwa po Średniowiecze. Również w trakcie polskich wykopaliisk na terenie antycznego Novae wydobyto w północno-zachodniej jego części m.in. pozostałości miejskiej aglomeracji wczesnobizantyjskiej¹ - tzw. budowli z portykami, willi perystylowej albo willi miejskiej (*villa urbana*) (ryc. 1).

Obecny wygląd willi odbiega dość znacznie od tego, jaki miała w okresie odsłaniania i w ciągu kilku następnych lat². Spowodowane to zostało głównie pracami konserwatorskimi, polegającymi na umacnianiu substancji budowlanej, która przetrwała, oraz częściowej rekonstrukcji wystroju architektonicznego. W trakcie tych działań konserwatorzy bułgarscy rozebrali posadzki z płyt ceramicznych i pozostałości niektórych późnych konstrukcji z terenu willi³.

Najbliższe otoczenie budowli. Wzdłuż trzech boków willi biegną ulice. Po stronie wschodniej sytuacja jest niejasna ze względu na słabe przebadanie tego terenu.

Przed północną fasadą budowli przetrwała nawierzchnia ulicy równoleżnikowej, wykonana z płaskich nieregularnych płyt kamiennych i wiotnie użytej ceramiki budowlanej⁴. Po wschodniej stronie na tym samym poziomie zachowały się pojedyncze drobne kamienie. Płyty w tej części zostały prawdopodobnie wybrane w późniejszym okresie (ryc. 2).

W ślepych zaułku ulicy znajdował się częściowo uszkodzony piec kopułowy z zapadniętym sklepieniem⁵. Zbudowano go o ok. 1 m wyżej niż poziom bruku.

Wzdłuż zachodniej ściany budowli biegła ulica południkowa, z kanałami na różnych poziomach pod nie zachowaną nawierzchnią⁶.

Niewiele pozostało również po ulicy równoleżnikowej na południe od willi. Była

ona prawdopodobnie brukowana polnymi kamieniami, które zachowały się w jednym miejscu⁷.

Przy północno-wschodnim narożniku budowli z portykami przetrwał również fragment nawierzchni na poziomie wielkich płyt kamiennych bruku północnego. Na jej górnej powierzchni pozostały ślady nawozu zwierzęcego.

Skrzydło północne i wejście na dziedziniec. Willa w swoim planie ostatecznym jest nieregularnym czworokątem, którego bok zachodni długości 34,30 m i południowy 37,45 m są prostopadłe do siebie i zgodne z kierunkiem stron świata⁸. Dwa pozostałe boki odchylają się od osi północ-południe i wschód-zachód, powodując przesunięcie ich wspólnego narożnika o 4 m na wschód i 1,80 m na południe w stosunku do wyżej wymienionych wymiarów. W rezultacie tych niedokładności długa oś skrzydła północnego, które stanowiło reprezentacyjną fasadę budowli, jest odchylona o ok. 25° w porównaniu z osią kompleksu wewnątrz A-I.

Wejście do tej części willi prowadziło przez 6-kolumnowy portyk o długości 15,20 m. Odślonięte bazy w porządku attyckim różnią się między sobą wielkością, rodzajem profilowania, a nawet sposobem obróbki (ryc. 3). Oprócz zachodniej bazy (a) pozostałe są ustawione na postumentach podobnego typu. Pod nimi umieszczono prostopadłościenne ciosy kamienne, zastępujące stylobaty. Dolna część postumentów i bazy (a) obudowana jest kamieniami bruku. W momencie odślonienia kolumnada była zablokowana późnym murem. Bazy oznaczono kolejnymi literami alfabetu (a-f), licząc od zachodu na wschód. Baza (a) znajduje się na linii zachodniej ściany wnętrza J, z którą łączy ją rząd niedbale ułożonych kamieni. Baza ta stanowi całość z kwadratową plintą. Składa się z dwóch gładkich torusów, rozdzielonych trochilusem⁹. Dolny, większy, torus ma średnicę równą plintie, natomiast górny, cieńszy, mierzy tyle, ile leżący pod nim trochilus. Na górnej powierzchni bazy, przerwanej głębokim pęknięciem, zachował się odcinek gładkiego trzonu o lekkim rozchyleniu w dolnej części¹⁰. Baza spoczywa na nieregularnym bloku kamiennym, wychodzącym poza jej granice. Ze wszystkich stron otacza ją bruk, tak że widoczny jest tylko trzon, dla którego wycięto odpowiednio płytę nawierzchni.

W odległości 2,40 m na wschód znajduje się kolejna podobnie ukształtowana baza (b). Ma ona wysoką plintę w formie prostopadłościanu¹¹. W jej boku, jedynie częściowo wystającym ponad bruk, zachowały się zagłębienia na czopy, ślady wcześniejszej funkcji bloku¹². Przy cokole kolumny (b) widoczne są kamienie młodszej nawierzchni na poziomie posadowienia wszystkich podstaw.

Pozostałe bazy są bardzo do siebie podobne. Spoczywają na profilowanych postumentach¹³, które składają się z kwadratowej plinty w formie prostopadłościanu stanowiącego podstawę ściętego ostrosłupa, doprowadzającego do przewężenia ze zwieńczeniem bliźniaczo podobnym do dolnej części, tylko odwróconym. Piedestały pod bazami (c) i (f) wyróżniają się nieco bogatszym profilowaniem. Z kolumny (c) zachował się *in situ* fragment gładkiego trzonu długości 1 m, a w bazie (f) otwór na

jego zamocowanie. Interkolumnia mają różne długości i wahają się od 2,30 m do 3,15 m.

Po stronie wschodniej kolumnada zakończona jest filarem w postaci muru z gładką krawędzią zachodnią na osi wszystkich baz. Mur ten skręca na południe na wysokości narożnika wnętrza J i po 2,40 m biegu łączy się z nim. Zachował się do wysokości 1,80 m. Do jego budowy użyto dużych kamieni, łączonych białą zaprawą. W północnej ścianie pomieszczenia J znajduje się otwór wejściowy¹⁴, który w chwili odślonienia wypełniały warstwy niedbale ułożonych kamieni i cegieł. Z portyku L wchodziło się tamteży do wnętrza J.

Wnętrze J ma kształt zbliżony do trapezu o wewnętrznych wymiarach: 19,15 x 6,75 x 18,25 x 6,55 m. Dłuższe boki są do siebie równoległe i biegną zgodnie z główną osią skrzydła północnego. Mur wschodni poprowadzono według orientacji wschodniej części willi, a zachodni - według zachodniej. Mury w najwyższym punkcie mają wysokość ok. 2 m, licząc od poziomu częściowo zachowanej posadzki. Wzniesiono je w układzie warstwowym z kamieni opracowanych z grubsza i przekładki ceglanej rozmieszczonej dość nierównomiernie¹⁵. Mury te oparto na fundamencie z kamieni różnej wielkości. Do związania użyto białej i szarej zaprawy (ryc. 4).

Narożnik południowo-zachodni wykonano ze starannie dobranych ciosów, a północno-wschodni z jednego kamiennego bloku. Ościeża wspomnianego już wejścia północnego są zbudowane bardzo starannie z odpowiednio dobranych ciosów. Po między nimi spoczywa teraz monolityczny pęknięty próg z szarego kamienia¹⁶. Górną powierzchnię bloku otacza z trzech stron rama wysokości 0,10 m. Po jej obu stronach widoczne są podłużne zagłębienia w kształcie litery L. W miejscu załamania rowka znajdują się fragmenty metalowych podkładek - pozostałość po konstrukcji drzwi. Pośrodku progu zostały wykonane dwa otwory, które służyły do blokady skrzydeł¹⁷.

Wejście północne, frontowe, leży o 0,30 m wyżej niż brak portyku L¹⁸. Drugie, boczne wejście do wnętrza J posadowiono o 0,15 m niżej niż poprzednie. Umieszczono je przy południowo-zachodnim narożniku wnętrza J, gdzie widoczna jest teraz przerwa w murze. Zachowało się jedynie zachodnie ościeże, ze starannie dopasowanych ciosów, cegieł i zaprawy, oraz kamienny próg.

W południowej i północnej ścianie wnętrza znajdują się dwa prostokątne przeloty - przy zachodnim murze, na różnych wysokościach¹⁹. Nad każdym z nich umieszczono podłużny cios kamienny.

Północną część pomieszczenia J zajmuje późna konstrukcja na planie wydłużonego prostokąta dostawiona do muru tego pomieszczenia. Wyznacza ją luźny mur z nieregularnych kamieni, który dobijał do zamurowanego wejścia północnego. Pozostała część wnętrza J przecinają liczne mury, które nie układają się w żadną logiczną całość²⁰.

Przez brukowany odcinek między zachodnim murem budowli J₂ a zachodnim szeregiem wewnątrz wchodziło się niewątpliwie na dziedziniec willi.

Dziedziniec. Centralną część willi zajmuje czworoboczny dziedziniec. Wzdłuż jego wschodniego i zachodniego boku biegną portyki kolumnowe. Po stronie północnej dziedziniec styka się ze ścianą wnętrza I, natomiast po południowej - z murem łaźni. Nawierzchnię podwórca stanowi bruk kamienny, zachowany na trzech poziomach. W najlepszym stanie przetrwało płytowanie tzw. dziedzińca II, wykonane z grubych płyt kamiennych spoczywających na podsypce²¹. Przez środek dziedzińca od portyku wschodniego prowadzi w głąb rodzaj drogi z dużych płyt, ograniczonej po bokach krawężnikami z wąskich płyt. Na północ i południe od tej drogi bruk został wykonany z mniejszych kamieni (ryc. 5).

Wzdłuż zachodniego skraju podwórca biegnie kanał przykryty kamiennymi płytami, które stanowią część jego nawierzchni (ryc. 6). Na wschód od tego przewodu, na wysokości baz (d) i (e) portyku zachodniego znajduje się studnia²². Jest ona ocembrowana nieregularnymi kamieniami w układzie warstwowym, bez użycia zaprawy. Najwyższy krąg wykonano z wielkich głazów. Brukowanie wokół studni ma kształt prostokąta i łączy się z nawierzchnią dziedzińca. W odległości 2 m od ocembrowanego otworu, w miejscu gdzie nie zachowało się płytowanie, widoczna jest regularna owalna jama, zapewne postępowa. Na północ od studni spoczywa kamienny zbiornik. Jest to prawdopodobnie rozdzielnik wody (ryc. 7).

Okolo 0,50 m poniżej nawierzchni omówionego dziedzińca zalega podobnie wykonane płytowanie tzw. dziedzińca I²³. Natomiast południowo-wschodni narożnik podwórca oraz część przylegającego do niego portyku zajmuje późny bruk, leżący o ok. 2 m ponad poziomem dziedzińca II²⁴. Jego nawierzchnia, wykonana z kamieni dużych i ciężkich, przeważnie o prostokątnym zarysie, opada z północy na południe²⁵.

Skrzydło wschodnie. Skrzydło wschodnie składa się z 3-kolumnowego portyku, zakończonego pomieszczeniem R przy południowym murze budowli oraz pojedynczego traktu czterech wewnątrz wzdłuż wschodniej granicy willi. Oznaczono je z północy na południe literami M, N, O, P. Pomieszczenia te opierają się o zewnętrzny mur kompleksu, wykonany z nieregularnych licowanych kamieni w układzie mniej więcej warstwowym, z dodatkami płyt ceramicznych²⁶. Do związania użyto białej zaprawy wapiennej z niewielką domieszką żwiru i tłuczonej cegły. Mury w tym skrzydle zachowały się do maksymalnej wysokości - 1,5 m ponad poziomem dziedzińca (ryc. 8).

Wszystkie wnętrza mają jednakową szerokość - ok. 7,5 m. Najdłuższe z nich pomieszczenie M zajmuje północno-wschodni narożnik budowli²⁷. Prowadziły do niego dwa wejścia - w ścianie zachodniej i północnej. Na zewnątrz uchwytny jest fragment nawierzchni z płaskich kamieni (ok. 3 m²)²⁸. Poziom wnętrza wyznaczała warstwa ubitej ziemi.

Na południe od pomieszczenia M znajduje się małe wnętrze N, długości 4,70 m. Dzieli ją ściana WZ w swojej niższej partii biegnie dalej na zachód - do portyku wschodniego. W południowym murze wnętrza znajduje się zamurowane przejście prowadzące do pomieszczenia O²⁹. Na wysokości ok. 1 m ponad progiem tego wej-

ścia wschodnią część izby zajmuje warstwa spalenizny, związana z paleniskiem z płaskich kamieni.

Kolejne pomieszczenie skrzydła wschodniego, oznaczone literą O, jest nieco większe od poprzedniego, mierzy bowiem 6,35 m długości. Oprócz przejścia łączącego je z wnętrzem N, ma również otwór wejściowy w ścianie zachodniej³⁰ i południowej. Ten ostatni jest zablokowany późną konstrukcją w formie łuku z cegianym sklepieniem. Stanowił on przykrycie przelotu, do jakiego zostało zawężone dawne przejście³¹. Na poziomie podławy przelotu zachowała się w pomieszczeniu O posadzka z zaprawy wapiennej zmieszanej z drobnym gruzem. Zajmuje ona południowo-wschodni narożnik (41,30 m n.p.m.).

Wnętrze P, długości 5,5 m, zajęło południowo-wschodni narożnik willi. Jego południowa ściana, będąca częścią muru zewnętrznego budowli, jest cofnięta lekko ku północy w stosunku do zespołu późniejszych wewnątrz kąpielowych. Zachodni mur pomieszczenia przebiega otwór wejściowy, który łączy je z portykiem wschodnim³². W momencie odkrycia był zablokowany niedbale ułożonymi kamieniami na zaprawie glinianej. Próg tego przejścia leży o ok. 0,40 m niżej od wejścia w północnym murze. Na poziomie niecałego metra ponad progiem, przy ciosie wmurowany w południowo-wschodni narożnik willi, przetrwał fragment nawierzchni z płyt glinianych we wnętrzu P.

Przez wszystkie pomieszczenia traktu wschodniego przebiega, równoległe do zewnętrznej ściany kompleksu, w odległości 6 m, późny mur o słabej konstrukcji. Dzieli on każde wnętrze na dużą część wschodnią i małą zachodnią. Na wysokości pomieszczenia O zachował się w nim próg wejścia leżącego o ok. 2 m powyżej poziomu dziedzińca³³.

Sąsiednie pomieszczenie R zostanie omówione teraz ze względu na orientację jego murów zgodną z założeniem skrzydła wschodniego. Od wschodu sąsiaduje ono z wnętrzem P, z którym połączone było otworem wejściowym. Jest ono również oparte o południowy mur willi. Po stronie zachodniej przylega do kompleksu łaźni. Wymiary tego wnętrza wynoszą 3,40 x 5,30 m. Jego ściany, zachowane maksymalnie do ok. 2 m ponad poziom dziedzińca, charakteryzują: zmienna szerokość murów, różnice w barwie zaprawy oraz rodzaju kamienia budowlanego. Północną część tego pomieszczenia przykrywały płyty późnego bruku, związanego konstrukcyjnie z murem nadbudowanym nad jego wschodnią ścianą³⁴. Ten późny mur biegł równoległe do zachodniej granicy wnętrza P, O, N. Zbudowano go niedbale, używając zaprawy glinianej. Zachował się do wysokości ok. 1 m. Umieszczony w nim próg otworu wejściowego leży znacznie wyżej od poziomu dziedzińca³⁵.

Z portyku wschodniego zachowały się *in situ* dwie bazy leżące na linii łączącej filar przy południowym murze budowli JL z północno-zachodnim narożnikiem wnętrza R. Orientacja kolumnady jest zgodna z przyjętą w skrzydle wschodnim. Biegnie ona w odległości 3,5 m od zachodniej ściany kompleksu pomieszczeń M, N i O. Obie bazy posadowiono mniej więcej na poziomie dziedzińca centralnego. Średnia długość interkolumnium wynosi 3,30 m. Obydwie podstawy kolumn, wykonane w po-

rządku attyckim, zostały użyte wtórnie. Różnią się wielkością i sposobem obróbki³⁶. Baza południowa, z fragmentem monolitycznego trzonu, jest ustawiona na postumencie o identycznych kształtach jak profilowane piedestały portyku północnego³⁷. Jego dolna część jest obudowana płytami bruku dziedzińca.

Okolo 3 m na południe od bazy z postumentem na lali portyku zachował się odlamany fragment monolitycznego trzonu kolumny, oparty w chwili odkrycia na płytach bruku.

Skrzydło południowe. Skrzydło południowe, które przetrwało do naszych czasów w najlepszym stanie, zajmuje łaźnia. Składa się na nią pięć pomieszczeń o wymiarach zewnętrznych 7,0 x 24,50 m i powierzchni użytkowej 96 m² (ryc. 1).

Posadzka wewnątrz kąpielowych łąży ok. 0,50 m wyżej niż poziom bruku centralnego dziedzińca³⁸. We wszystkich pomieszczeniach została wykonana z glinianych płyt, miejscami nie zachowanych. Widoczne są na niej ślady wielokrotnego odnawiania i powlekania zaprawą.

Mury łaźni zachowały się do wysokości ok. 2 m ponad poziom nawierzchni. Zbudowano je w nieregularnym *opus mixtum*. Ościeża otworów wejściowych prowadzących do łaźni z dwóch stron wymurowano z dużych, regularnych bloków kamiennych, tylko częściowo zachowanych. Natomiast wewnętrzne przejścia w ściankach działowych są flankowane przez monolityczne węgory (ryc. 9).

Południowo-zachodni narożnik willi zajmuje sala A, która pełniła funkcję apodyterium³⁹. Do tego największego wnętrza term - 10,40 x 5,20 m - prowadziły cztery otwory wejściowe. Zachodnie, prowadzące z ulicy, na skutek zamurowania, przetrwało w postaci niszy szerokości 1,50 m⁴⁰. Północną ścianę apodyterium przecinały dwa przejścia, również zablokowane w momencie odkrycia. Węższe prowadziło do pomieszczeń skrzydła zachodniego, a szersze otwierało się w stronę portyku. Czwararty otwór wejściowy, w ścianie wschodniej, prowadził do sąsiedniego wnętrza kąpielowego⁴¹ (ryc. 10).

Na osi podłużnej pomieszczenia A spoczywają między płytami posadzki dwie kamienne bazy różnego kształtu⁴²; oddalone są od krótszych ścian o 3 m. Zachodnia baza jest okrągła i ma profilowanie, natomiast wschodnia - prawie kwadratowa, wykonana mniej starannie. Między nimi znajduje się mocno osadzony słupek kamienny, przykryty uszkodzonymi płytami posadzki⁴³.

Południowo-wschodni narożnik apodyterium zajmuje basen o wymiarach 1,40 x 1,10 m; od ścian oddzielony jest „ławami” a z pozostałych stron obudowany szerokimi murkami z cegieł. Jego dno, wyłożone glinianymi płytami, opada do wnętrza pomieszczenia⁴⁴. Przez dolną warstwę muru zachodniego przechodzi ceramiczna rura odpływowa (ryc. 11).

W pewnym okresie funkcjonowania łaźni do naprawy posadzki w tym pomieszczeniu użyto uszkodzonej marmurowej tacy, położonej dnem do góry, między płytami ceramicznymi⁴⁵. Jej brzeg zdobi motyw esowatej spirali (rys. 12).

Do apodyterium przylegało od wschodu małe wnętrze B - 2,30 x 5,20 m. Stano-

wiło ono frigidarium, wyposażone w prostokątny basen po stronie północnej⁴⁶. Z tego płytkiego zbiornika przetrwały częściowo ławy jego obmurowania, biegnące wzdłuż ścian i dochodzące do północnych węgarów. Wykonano je z cegieł powleczonych warstwą szarej zaprawy. W ścianie północnej basenu, na wysokości dna widoczny jest otwór odpływowy.

Poprzez otwór wejściowy we wschodniej ścianie działowej frigidarium łączyło się z tepidarium (pomieszczenie C) o wymiarach 2,70 x 5,20 m. Płytkowanie posadzki tego wnętrza jest ułożone na grubej warstwie zaprawy i warstwie płyt, które stanowią część stropu znajdującej się pod nimi piwnicy hypokaustycznej o głębokości 1 m. Jest ona widoczna po stronie północnej, gdzie suspensura zwała się, ukazując dno hypokaustum wyłożone regularnymi płytami glinianymi. Stoją na nich pilae o średniej wysokości 0,85 m. Filarki, wykonane z prostokątnych elementów terakotowych, zostały rozmieszczone równomiernie wzdłuż ścian piwnicy, natomiast słupki suspensurowe z glinianych cylindrów ustawione w sposób nieregularny⁴⁷ (ryc. 13).

W północnym murze hypokaustum znajduje się przełot, wysokości 1 m i szerokości 0,48 m, przykryty łękiem z cegieł. Sklepienie przełotu pokrywa się z poziomem posadzki tepidarium. Po bokach otworu, od strony centralnego dziedzińca, zachowały się - na odcinku długości ok. 1,60 m - pozostałości dwóch równoległych murków PP. Towarzyszy im warstwa przepalanej gliny, popiołu i okruców węgla drzewnego. Pomędzy murami tego domniemanego praefurnium spoczywa nawierzchnia z żółtej zaprawy i płyt posadzkowych⁴⁸.

We wschodniej ścianie tepidarium znajduje się przejście z nie zachowanym węgarem południowym, które prowadzi do wnętrza D. Pełniło ono funkcję caldarium, wyposażonego w baseny na ciepłą wodę. Z dwóch półokrągłych basenów lepiej zachował się północny⁴⁹. Wyprawiony jest szarą zaprawą hydrauliczną, która pokrywa jego ścianki z pionowo ustawionych płyt ceramicznych, dochodzących do wysokości 0,50 m. Obudowę basenu stanowią ceglane mury, które wnoszą się 1 m nad posadzką. Między ściankami basenu a obudową pozostawiono wolną przestrzeń szerokości 0,10 m, która łączy go z trzech stron. W tym kanale widoczne są trzy rozwidlone haki żelazne, wbite między cegły. Wzmacniają one konstrukcję z pionowych płyt. Południową granicę półokrągłego basenu stanowi podwójny występ WZ, wzniesiony nieco ponad posadzkę. Przechwytuje go na wylot przerwa zapewniająca odpływ wody (ryc. 14).

Z południowego basenu caldarium została jedynie ceglana obudowa w formie podkowy⁵⁰. Jej mury sięgają do dna piwnicy hypokaustycznej, w której zachowało się kilka słupków suspensurowych i odłamek suspensury oparty na dwóch pilae.

Basen po stronie wschodniej jest założeniem na planie kwadratu. Od zachodu zamyka go ceglany mur wysokości ok. 1 m. Na jego końcach zachowały się pozostałości ceglano-żelaznego łuku. Konstrukcja równoległa do wschodniego muru łaźni ma wyjątkowy zarys (ryc. 1). Ta część budowli jest bardzo źle zachowana. Można domyślać się, iż było tam wschodnie praefurnium.

Skrzydło zachodnie. Zachodnią część willi zajmuje jednopraktowy ciąg czterech pomieszczeń opartych o jej zewnętrzny mur. Od strony dziedzińca dzieli je 5-kolumnowy portyk zachodni. Mur zachodni całego kompleksu został oparty na szerszych murach wcześniejszej budowli - legionowego szpitala (ryc. 15).

Pomieszczenia tego skrzydła oznaczono literami F, G, H, I z południa na północ. Trzy mają jednakową szerokość, ok. 6 m (ryc. 16). Do najbardziej wysuniętego na południe wnętrza F, o długości 5,20 m, prowadzą trzy otwory wejściowe. Najszersze, wschodnie łączy je z portykiem zachodnim, północne - z pomieszczeniem G, a południowe, najwęższe - z apodyterium⁵¹. Po stronie północnej przetrwały fragmenty posadzki (w postaci cegieł i miejsc wzmocnionych zaprawą). Leży ona na poziomie podłóg ceramicznych w łaźni⁵².

Największa sala skrzydła zachodniego - wnętrze G - ma 10,70 m długości⁵³. Położona jest na północ od pomieszczenia F i ma szeroki otwór wejściowy po stronie wschodniej. Resztki posadzki są widoczne w paru miejscach. Składają się na nie ślady grubej polepy oraz ceramiczne i kamienne płyty różnej wielkości (ryc. 17).

Najmniejszym pomieszczeniem tego skrzydła jest wnętrze H, długości 4,5 m. Z łączącym na północ od niego wnętrzem I łączy je otwór wejściowy. Mur południowy zmienia swoją szerokość po obu stronach tego przejścia.

Na końcu traktu zachodniego znajduje się pomieszczenie, które zajęło północno-zachodni narożnik willi. Ma ono kształt wydłużonego prostokąta, sięgającego dalej na wschód niż pozostałe izby tego skrzydła⁵⁴. Jego mur wschodni został zbudowany w sposób niedbały, a wnętrze sprawia wrażenie pomieszczenia z antami. Mur wschodni jest bez wątpienia późniejszym dodatkiem do wnętrza I. Sondáže F, G, H i I ukazały zmiany, jakie zaszły w zabudowie tej części budowli z portykami.

Wzdłuż skrzydła zachodniego, od strony centralnego dziedzińca, rozciąga się kolumnada długości ok. 13 m (ryc. 16, 19). Przetrwała ona w postaci pięciu baz w porządku attyckim, różniących się wielkością, rodzajem profilowania, a nawet sposobem obróbki. Na niektórych zachowały się *in situ* fragmenty monolitycznych gładkich trzonów. Cały trzon leżał w pobliżu bazy (d). Bazy oznaczono literami od (a) do (e), z północy na południe. Baza (a) spoczywa na postumencie, natomiast pozostałe są ustawione co 2,50 m na niezbyt wysokich ciosach kamiennych. Podobny cios znajduje się też pod postumentem bazy (a). Stylobat kolumnady składał się z dwóch warstw kamieni⁵⁵.

Z nawierzchni portyku zachodniego, odpowiadającej w przybliżeniu poziomowi centralnego dziedzińca, pozostała brunatna ziemia z domieszką żwiru. Wznoszą się nad nią pozostałości schodów, w postaci czterech kamiennych stopni usytuowanych przy wschodnim murze wnętrza G⁵⁶. Dwa niższe stopnie są pęknięte, a wyższe mają prostokątne zagłębienia w pobliżu wschodniej krawędzi, stanowiące pozostałość po osadzonej tam niegdyś poręczy (?) (ryc. 18).

Między południowym filarem kolumnady a wejściem do apodyterium spoczywa przy północnym murze łaźni duży monolityczny cios kamienny⁵⁷.

Pozostałości systemu kanalizacyjnego. Przez teren budowli z portykami przebiega co najmniej pięć przewodów kanalizacyjnych⁵⁸. Znajdują się na różnych poziomach i prowadzą przeważnie na północ. Najdłuższy kanał odprowadzał zużyta wodę z frigidarium. Biegnie on z południa na północ wzdłuż portyku zachodniego i brzegu dziedzińca, później - równoległe do zachodniego muru wnętrza J. Na wysokości kolumnady L ginie pod brukiem uliczki północnej, a na północ od budowli z portykami ukazuje się znów, skierowany wyraźnie w stronę rzeki. Kamienne płyty przykrywające kanał stanowią część nawierzchni dziedzińca II. W paru miejscach nie zachowały się lub obsunęły do wnętrza przewodu. Dno kanału, przeciętnej szerokości 0,30 m, znajduje się o 0,50 m niżej od otworu w dnie basenu z zimną wodą we wnętrzu B (ryc. 5).

Wodę zużyta z południowej części willi, zajmowanej przez apodyterium, odprowadzały dwa kanały. Oba wychodzą spod progów przejść w północnej ścianie rezbieralni. Ich wcześniejszy bieg ginął pod płytami podłogi. Oba biegną w kierunku północno-wschodnim. Dłuższy, zachowany na odcinku 10 m, przecina skośnie portyk zachodni. Jego przykrycie stanowią duże gliniane płyty, mniejsze płytki posłużyły do wyłożenia dna. Pod progiem zachował się odłamek rury glinianej, należącej do opisanego kanału. Mniejszy kanał przechodził skośną linią przez wnętrze F po wyjściu z łaźni. Jego boczne ścianki zostały zbudowane z dwóch warstw kamieni, natomiast przykrycie i dno z glinianych płyt. Miał 0,23 m szerokości i 0,20 m głębokości.

Materiały budowlane. Podstawowe materiały budowlane zastosowane przy wznoszeniu willi we wszystkich etapach to kamień łamany, ceramika budowlana i drewno⁵⁹.

Do budowy wszystkich murów używano piaskowca w czterech odmianach⁶⁰. Z reguły nadawano mu formę nieregularnych bloków, licowanych z jednej lub z dwóch stron⁶¹. Ocembrowanie studni oraz płyty dziedzińca wykonano również z piaskowca, posłużył on nawet do przykrycia niektórych kanałów⁶².

Oprócz piaskowca w konstrukcjach budowli z portykami są głównie wapienie⁶³. Występują one w elementach architektonicznych, w oblicowaniu wejść do pomieszczeń, nadto w murach. Użyto ich do wykonania stopni w portyku zachodnim oraz bloków pod bazy kolumn.

Cechą charakterystyczną murów wewnątrz jest stosowanie cegieł między warstwami kamieni - *opus mixtum*. Ceramika budowlana to podstawowy budulec w caldarium przy obramowaniu basenów, w filarkach suspensurowych oraz w płytowaniu posadzki wewnątrz kąpielowych. Ceramiczne były dachówki - *tegulae* i *imbrices*, pokrywające jedno- i dwuspadowe dachy.

Drewnem posługiwano się przy konstrukcji stropów i więźby dachowej, schodów⁶⁴, drzwi, może galerii nad portykiem zachodnim. Znaleźiska ruchome pozwalają przypuszczać, że część dekoracji architektonicznej willi wykonano z marmuru i terakoty⁶⁵.

Detale architektoniczne. Z dekoracji architektonicznej willi przetrwały *in situ*

bazy kolumn trzech portyków. Różnorodność ich wymiarów i kształtów wskazuje na wtórne użycie wspomnianych elementów, których proveniencja jest trudna do ustalenia. Część baz jest posadowiona na postumentach, które również mają różne formy i wymiary. Przeważają profilowane prostopadłości, rozszerzające się lekko w swojej dolnej i górnej części.

Trzony kolumn były gładkie i monolityczne. Ich wysokość i średnica zależały od rozmiarów baz i postumentów (ryc. 19). Kolumny portyku północnego były zwieńczone głowicami w porządku jońskim (ryc. 20). One również różniły się w szczegółach, wykonano je z wapienia, jeden był marmurowy. Wolne przestrzenie między wolułami wypełniały często stylizowane motywy roślinne⁶⁷. Kapitele jońskie przeważały, natrafiono też na terenie willi na charakterystyczny kapitel wczesnobizantyński z żółtego piaskowca i na prostą głowicę z poziomo leżącą czworoboczną płytą.

Zachowane fragmenty pozwalają przypuszczać, iż kolumny po wschodniej stronie dziedzińca dźwigały kamienny architrav, zdobiony kinationem, chociaż zastanawia słaba konstrukcja stylobatu. Natomiast portyk północny L miał - jak się wydaje - kamienne belkowanie z prostym profilowaniem. Z marmurowych detali zachował się odlamek dekoracji roślinnej o niewiadomym przeznaczeniu oraz liczne fragmenty trudne do określenia⁶⁸.

Tynki. Prawdopodobnie większość murów willi i ścian działowych była pokryta tynkiem o naturalnej barwie zaprawy, toteż nie jest łatwo wyróżnić fragmenty⁶⁹. Kolorowa dekoracja występowała jedynie w portyku północnym i w pomieszczeniu O, gdzie natrafiono na fragmenty jednobarwnych tynków. Południową ścianę kolumnady L najwyraźniej pokrywała zaprawa w dwóch kolorach. Na zielono była przypuszczalnie pomalowana dolna część muru imitująca cokół⁷⁰, natomiast wyżej użyto farby czerwonej. Ściany wnętrza O w skrzydle wschodnim, wyprawione białym tynkiem, otrzymały barwę jasnoczerwoną. Płaty tak pomalowanej zaprawy odpadły z południowego muru tego pomieszczenia.

Posadzki. W willi zastosowano różne rodzaje posadzki. Najlepiej zachowane są podłogi pomieszczeń kąpielowych z płyt ceramicznych. W tepidarium i caldarium stanowią one górną powierzchnię suspensury wspartej na filarkach, natomiast w apodyterium i frigidarium płyty zwykłej podłogi ułożono na warstwie zaprawy (ryc. 12). Pozostałości płyt posadzkowych przetrwały poza tym we wnętrzach J i P. We wnętrzu G zastosowano płyty nieregularnego kształtu, także kamienne. Znana jest nawierzchnia z zaprawy wapiennej zmieszanej z tuczniem ceramicznym, drobnymi kamieniami, żwirem. Są polepy z ubitej gliny.

Informacja o stratygrafii terenu i etapach rozwoju budowli. Na terenie zajętym przez budowlę z portykami uzyskano liczne przekroje przez wszystkie warstwy - od calca po humus. Pierwotne ukształtowanie terenu opadającego lekko w kierunku rzeki znalazło swoje odbicie w stratygrafii.

Pojedyncze warstwy lub ich grupy podzielono na 12 okresów, odzwierciedlają-

cych chronologiczny rozwój osadnictwa w tej części Novae. Niezależnie od tego wyróżniono fazy budowlane, które nie pokrywały się z okresami⁷¹. Warstwy uporządkowano na podstawie wspólnych cech zmieniających się w czasie, ze szczególnym uwzględnieniem następstwa stratygraficznego warstw, różnych kryteriów litologicznych w odniesieniu do luźnych pozostałości budulca kamiennego, datowania na podstawie inskrypcji⁷², luźnych znalezisk oraz zabytków budownictwa.

Podział na okresy zostanie tu jedynie krótko zasygnalizowany, ponieważ już kilkakrotnie omawiano go w literaturze przedmiotu. Zagospodarowanie terenu przed rozpoczęciem budowy willi obejmuje okresy I-VI.

I. Najstarsze ślady zabudowy przedrzymskiej, z luźnymi znaleziskami ceramiki trackiej⁷³, przed 45 r. po Chr⁷⁴. II. Zabudowa kamienna: tzw. budowla północna, kamienna, prawdopodobnie łaźnia legionowa, zbudowana za Wespazjana i rozebrana ze względu na planowane valetudinarium⁷⁵. III. Budowa valetudinarium z początkiem II w., za panowania Trajana. Szpital zajmował znacznie większy obszar niż późniejsza willa miejska⁷⁶. IV. Użytkowanie szpitala (II i częściowo III w.). V. Stopniowy upadek szpitala. VI. Pierwsze prace nad zabudową miejską (kiedy poziom gruntu podniósł się w stosunku do podłogi szpitala o 1 do 1,25 m w końcowym okresie jego istnienia).

Do etapów związanych z powstawaniem willi i jej zamieszkaniem należą następujące okresy.

VII. Budowla z dziedzińcem I (ryc. 21). Główną część kompleksu stanowiło pomieszczenie J w skrzydle północnym, z portykiem północnym L⁷⁷. Zachodnia ściana wnętrza J została oparta na murze szpitala, podobnie jak mur zewnętrzny kompleksu po stronie południowej i zachodniej⁷⁸. Warstwa kulturowa związana z dziedzińcem I leży na poziomie 40,20-40,60 m. Ma ona znaczną miąższość, świadcząca o dość długim użytkowaniu budowli w tym kształcie prawdopodobnie w końcowych dekadach III w.⁷⁹

VIII i IX. Okres przejściowy i budowla z dziedzińcem II. Okres przejściowy wyznacza warstwa lokalnych pożarów, ale chyba nie one wpłynęły decydująco na rozbudowę i przebudowę willi. Otrzymała ona wtedy swój pełny kształt i tę budowlę z dziedzińcem II opisano wcześniej w tym artykule. W okresie IX tylko wnętrza J i portyk L nie uległy zmianie (ryc. 22).

X-XII. Przebudowa, opuszczenie i zniszczenie willi. Zgrupowanie wielu drobnych warstw nad brukiem dziedzińca II, dochodzące do ok. 1 m grubości, dowodzi długiego czasu funkcjonowania budowli z nim związaanej. W kilku miejscach prowadzono prace, które przyniosły zmiany: podwyższenie bruku uliczki północnej (np. na północ od portyku L, w którym dolne części kolumn zostały obudowane, zmiany po stronie wschodniej, obecnie trudne do zrekonstruowania wobec fragmentaryczności zachowanych murów). Ważnym uzupełnieniem architektury z okresu IX jest portyk zachodni, łaźnia z wnętrzami kąpielowymi o układzie szeregowym⁸⁰ (koniec IV w.) po stronie południowej. W drugiej połowie VI w. tereny przestały pełnić swoją funkcję, co można wnioskować z ziemi wypełniającej piwnice hypokaustyczne. Mieszkańcy,

którzy opuścili swój dom (okres XI) starali się go zabezpieczyć w miarę możliwości, zamurując wszystkie otwory wejściowe⁸¹. Pusta budowla popadała powoli w ruinę. Późną działalność budowlaną podjęto tam w okresie, kiedy mury willi wystawały nad poziom gruntu i przybysze do nich nawiązali. Podłoga późnych wnętrz wznosi się o ok. 1 m wyżej (42,50 m) niż ostatni poziom dziedzińca w budowlu z portykami. Był to okres dziedzińca III, związanego z nową konstrukcją (8 x 12,50 m) po stronie wschodniej⁸².

Budowla ostatecznie opuszczona przez mieszkańców zaczęła ulegać zniszczeniu. Jej teren zasypał gruz zmieszany z kamieniami murów i dachówkami, wiatry pokryły go warstwami lessu.

Uwagi końcowe. Willa w Novae była bez wątpienia budowlą mieszkalno-gospodarczą. Centralnym jej miejscem był brukowany dziedzińiec wewnętrzny, na który wychodziły drzwi i okna, przeważnie oszklone, prawie wszystkich pomieszczeń. Ich funkcje trudno ustalić, brak bowiem charakterystycznych znalezisk.

W III etapie istnienia willa perystylowa otrzymała prawdopodobnie drugą kondygnację nad skrzydłem zachodnim. Można przyjąć, że wejścia do pomieszczeń na piętrze prowadziły z galerii podpieranej kolumnami portyku zachodniego. W portyku tym zachowały się wspomniane już kamienne stopnie ze śladami po balustradzie, górna część schodów została prawdopodobnie wykonana z drewna.

Wczesnobizantyjska budowla z portykami, mimo wielu cech domu hellenistycznego czy rzymskiego, należy do nowego etapu rozwoju, w którym jest wiele eklektyzmu obok dążenia do podporządkowania architektury domu wymogom funkcjonalnym. Można ją zaliczyć do budowli typu perystylowego, chociaż w pierwszym etapie swojego istnienia (okres VII) bardziej odpowiadała kategorii domów z centralnym dziedzińcem.

Późna działalność budowlana i jej wyniki na terenie budowli z portykami są znane zbyt słabo, wiadomo jednak, że było to zjawisko lokalne, związane z różnymi zmianami, które zachodziły w najbliższym otoczeniu willi.

Przypisy

¹ K. Majewski, *Novae 1960-1979*, *Novacensia* 1, 1987, s. 5 n. W 1987 r. uczestniczyłem w kampanii wykopaliskowej w Novae.

² Rezultaty badań nad budowlą z portykami w Novae szerzej omówiono w następujących artykułach: L. Press: *The Building with Porticoes in Novae*, *Archeologia Polona* 14, 1973, s. 79; *The so-called Portico Building at Novae, Bulgaria*, (w:) *Actes du IXe Congres International d'Etudes sur les Frontieres Romaines*, Bucuresti 1974, s. 143-149; *The Valedinarium and the Portico Building in Novae*, *Terra Antiqua Balcanica III*, 1985. Studia in honorem prof. Chr. Danov, s. 367-371. Cennym uzupełnieniem są sprawozdania z wykopalisk i artykuły uczestników prac w Novae, przede wszystkim w *Archeologia, Novacensia* (teraz: *Novacensia*), *Studiach Archeologicznych, Balcanica Posnaniensia*. Na temat przeszłości Novae zob. L. Press, T. Sarnowski, *Novae, rzymska twierdza legionowa i miasto wczesnobizantyjskie nad Dolnym Dunajem*, *Novacensia* 1, s. 289 nn.

³ L. Press, *Kronika prac wykopaliskowych prowadzonych przez Ekspedycję Archeologiczną Uniwersytetu Warszawskiego w Novae*, *Novacensia* 1, 1987, s. 53 n.

⁴ Płyty grubości 0,05 do 0,12 m. Wśród płyt ceramicznych była płyta stemplowana przez Legion I Italski, którego Novae było siedzibą. Zob. T. Sarnowski, *Novae jako siedziba pierwszego Legionu Italskiego*, *Archeologia* 27, 1976.

⁵ Średnica pieca: 2,25 m do 2,30 m. Zbudowany z niedużych kamieni łamanych, ułamków cegiel i dachówek łączonych glinianą zaprawą (B. Sultow, *Archeologia* 12, 1961, s. 118).

⁶ L. Press, *Archeologia* 17, 1966, s. 154; Z. Tabasz, *Archeologia* 20, 1969, s. 152; K. Lewariowski, *Archeologia* 38, 1987, s. 157.

⁷ Na południe od pomieszczeń kapielowych B i C.

⁸ R. Massalski, *Archeologia* 34, 1983, s. 145 i 148.

⁹ Plinta wysokości 0,06 m, długości 0,55 m; średnica górnego torusa 0,47 m.

¹⁰ Średnica trzonu 0,40 m.

¹¹ Baza (b): wysokość 0,11 m; średnica dolnego torusa 0,46 m; górny torus 0,39 m; wysokość plinty 0,38 m.

¹² L. Press, *Archeologia* 22, 1971, s. 155.

¹³ Średnia wysokość postumentów wynosi ok. 0,70 m. W portyku na południe od baz (c) i (d) zachowały się resztki kamiennego kręgu.

¹⁴ Szerokości 1,80 m.

¹⁵ *Opus mixtum* najlepiej można zaobserwować w murze południowym.

¹⁶ Wymiary progu: 2,07 x 0,90 x 0,33 m.

¹⁷ Zasadę działania drzwi zrekonstruował L. Dąbrowski (*Archeologia* 26, 1975, s. 131).

¹⁸ Próg znajduje się na wysokości 40,36 m n.p.m.

¹⁹ Otwór północny (0,37 x 0,33 m) jest tuż nad podłogą, a południowy (0,58 x 0,40 m) - o 0,30 m wyżej.

²⁰ L. Press, *Archeologia* 20, 1969, s. 135; eadem, *Archeologia* 22, 1971, s. 161 n.

²¹ Dziedzińiec II na wysokości 40,65 m n.p.m. (R. Massalski, *Archeologia* 34, 1983, s. 149).

²² Średnica wewnętrzna studni 1,40 m.

²³ Dziedzińiec I na wysokości 40,12 m n.p.m.

²⁴ Dziedzińiec III na wysokości 42,80 m.

²⁵ Największa z odstępionych płyt dziedzińca III ma wymiary: 1,73 x 0,80 x 0,18 m.

²⁶ Szerokość muru waha się od 0,70 m do 0,75 m.

²⁷ Długość wnętrza M 12,40 m.

²⁸ Największa płyta: 0,60 x 0,50 m.

²⁹ Szerokość 1,32 m.

³⁰ Szerokość wejścia trudna do ustalenia z powodu braku północnego ościeża (zob. rysunek W. Szuberta, *Archeologia* 30, 1979, s. 167, rys. 2).

³¹ Szerokość przejścia południowego - 1,30 m; wymiary przelotu - ok. 0,75 x 0,45 m.

³² Szerokość przejścia - 1,50 m, próg - na wysokości 40,89 m n.p.m.

³³ R. Massalski, *Archeologia* 34, 1983, s. 150.

³⁴ Szerokość późnego muru 0,65 m.

³⁵ Na wysokości 42,88 m n.p.m. (R. Massalski, *Archeologia* 34, 1983, s. 150).

³⁶ Wysokość bazy północnej 0,13 m, południowej 0,12 m.

³⁷ Wysokość ok. 0,60 m.

³⁸ Tj. ok. 41,30 m n.p.m.

³⁹ Press 1967, s. 771

⁴⁰ Trudno mi było ustalić wysokość, na jakiej leży próg tego wejścia zachodniego. Według L. Press, *Archeologia* 22, 1971, s. 174, ryc. 85, wynosi ona 41,64 m n.p.m. Natomiast z rysunku (w:) *Archeologia* 26, 1975, s. 139, rys. 37 wynika, że leży on o 0,40 m wyżej.

⁴¹ Szerokość poszczególnych otworów wejściowych wnętrza A: południowe 0,85 m i 1,50 m; wschodnie 1,04 m.

⁴² Średnica bazy zachodniej 0,42 m; wymiary bazy wschodniej - 0,62 x 0,72 m (*Archeologia* 15, 1964, s. 235.)

⁴³ Z górną powierzchnią: 0,24 x 0,24 m.

⁴⁴ Głębokość basenu 0,55 m; szerokość "ław" 0,36 m.

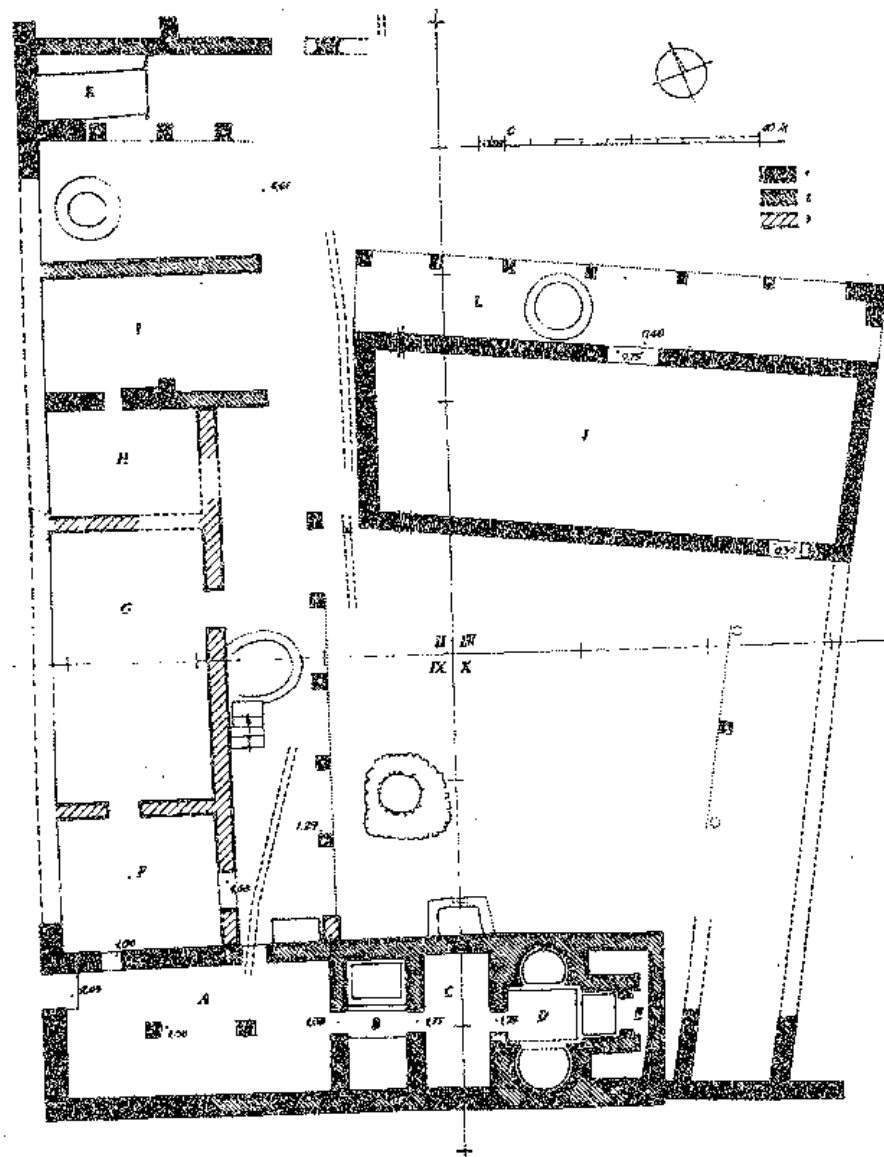
- ⁴⁵ Średnica 1,20 m.
- ⁴⁶ Głębokość basenu w frigidarium 0,55 m, szerokość okamurowania 0,36 m. Powierzchnia: 2,40 x 1,80 m.
- ⁴⁷ Prostokątne płytki: 0,24 x 0,34 m; cylindryczne mają 0,185 m średnicy.
- ⁴⁸ L. Press, *Archeologia* 22, 1971, s. 173; eadem, *Archeologia* 26, 1975, s. 135.
- ⁴⁹ Basen północny: 1,94 m ze wschodu na zachód; 1,06 m z północy na południe.
- ⁵⁰ Średnica WZ ceglanej podkowy wynosi 2,24 m.
- ⁵¹ Szerokość wejścia wschodniego 1,80 m, północnego 1,15 m w pomieszczeniu F.
- ⁵² Tj. 41,24 m n.p.m.
- ⁵³ Mur północny wnętrza G został zbudowany inną od pozostałych techniką. Zob. R. Massalski, *Archeologia* 34, 1983, s. 145.
- ⁵⁴ Wymiary wnętrza I: 7,90 x 4,80 m.
- ⁵⁵ Szerokość stylobatu 0,75 m.
- ⁵⁶ Szerokość schodów 1,10 m.
- ⁵⁷ Rozmiary ciosu: 0,90 x 1,55 x 0,30 m.
- ⁵⁸ Poniżej nawierzchni dziedzińca I, na wschód od baz (b) i (c), przetrwał węzeł dwóch najstarszych znanych nam kanałów z terenu budowli z portykami. Większy, o dość dużym nachyleniu, prowadzi z północnego wschodu na południowy zachód, mniejszy dochodzi z południowego wschodu. Ich przykrycie stanowią płyty ceramiczne. Lekko wklęsłe dno wyścielają dachówki typu tegulae. Węzeł kanalizacyjny zaopatrzony jest w kwadratową płytę terakotową z pięcioma otworami (układ rozetowy); jest to prawdopodobnie kłapa rewizyjna. Większy kanał był szeroki na 0,30 m, głęboki 0,24 m, mniejszy miał 0,20 m szerokości i tyleż głębokości.
- ⁵⁹ Istnieje duże prawdopodobieństwo, iż porównały one często z innymi rozbitymi budowli.
- ⁶⁰ J. Skoczylas, Z. Walkiewicz, *Archeologia* 26, 1975, s. 155. Był to surowiec lokalny, występujący w najbliższych okolicach Novae na powierzchni gruntu; J. Skoczylas, N. Tcholakov, Z. Walkiewicz, *Uwagi o pochodzeniu surowców skalnych, stosowanych w budowlach Novae, (w:) Novae - Sektor Zachodni, 1974. Wyniki badań wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej UAM, cz. II, Poznań 1979, s. 131.*
- ⁶¹ Jedyne przy wykonywaniu ościeży drzwi użyto dokładnie obrabionych ciosów.
- ⁶² Tak był przykryty kanał PP wzdłuż zachodniego brzegu dziedzińca.
- ⁶³ J. Skoczylas, Z. Walkiewicz, op. cit., s. 155 n. Głównymi ośrodkami wydobywania wapieni tego typu było Pirgowa i Hotnica. J. Skoczylas, N. Tcholakov, Z. Walkiewicz, op. cit., s. 134-135.
- ⁶⁴ Jest to typowe dla domów z tego okresu w Istrii. Zob. J. Stoian, *La maison istrienne d'époque tardive, (w:) Enudes Istriennes, Bruxelles 1972, s. 130.*
- ⁶⁵ L. Press, *Archeologia* 13, 1962, s. 94; eadem, *Archeologia* 14, 1963, s. 183; eadem, *Archeologia* 20, 1969, s. 135; eadem, *Archeologia* 26, 1975, s. 130.
- ⁶⁶ Natrafiono na dwie zachowane w całości i cztery fragmenty; por. L. Press, *Archeologia* 20, 1969, s. 129, ryc. 32; 21, 1970, s. 178, ryc. 53 i 54; 26, 1975, s. 132, ryc. 30 i 32.
- ⁶⁷ Podobną grupę kapiteli jońskich użytych wtórnie odkryto podczas wykopalisk w Sandaaski. Ich odkrywczyni A. Dimitrova datuje je na początek IV w. Przypisuje je lokalnym warształom, w których widać duży wpływ pracowni produkujących kapitele tego typu na Tazos. Por. I. Nikolaevic, *La decoration architecturale de Caricin grad, (w:) Villas et peuplement, s. 400.* Nicco wcześniej, bo co najmniej na III w., datuje kapitele tego typu odkrywca budowli z kolumnami wewnątrz twierdzy w Discoduratera, B. Sultow, *Archeologiczki proučevania v Diskoduratera ot 1958 do 1961 godina, Izv. na Narodnija Muzej v V. Tarnovo III, 1966, s. 36 n., ryc. 25.* W Novae głowice tego typu osadzono również na większości kolumn portyku zachodniego i wschodniego (*Archeologia* 19, 1967, s. 161, ryc. 57-59; 28, 1977, s. 163, ryc. 17; 30, 1979, s. 173, ryc. 13).
- ⁶⁸ Znalczono je w pomieszczeniach A, G, L, R oraz obok praefurnium.
- ⁶⁹ Jest to reguła w budownictwie willowym Pannonii. Zob. E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964, s. 367.*
- ⁷⁰ Przykład dekoracji tego typu podaje E. Thomas, loc. cit.
- ⁷¹ R. Massalski, *Przemiany zabudowy na terenie odcinka IV, Archeologia* 34, 1983, s. 141 nn.

- ⁷² J. Kolendo, *Historia odkryć i publikacji inskrypcji w Novae, Novaensia* 1, 1987, s. 37-51; idem, *Archeologia* 36, 1985, s. 110 nn.
- ⁷³ Calce w postaci żółtego lessu zalega pod budowlą z portykami na poziomie od 36,67 m do 38,50 m. W związku z ceramiką tracką; P. Dyczek, *Archeologia* 38, 1987, s. 150.
- ⁷⁴ Press, Sarnowski, op. cit., s. 282 i 294.
- ⁷⁵ P. Dyczek, *Archeologia* 36, 1983(1987), s. 97; *Archeologia* 38, 1988, s. 145 nn., *Archeologia* 42, 1991, s. 123-127.
- ⁷⁶ L. Press, 1985, *Studia in honorem prof. Ch. Danov, s. 367 nn.*; R. Massalski, *Archeologia* 34, 1983 (1985), s. 145.
- ⁷⁷ L. Press, P. Dyczek, *Budowla II, w Novae, Novaensia* 6, 1993, s. 25-47.
- ⁷⁸ Budowla z dziedzińcem I zajęła południowo-zachodni narożny kwartał szpitala. Jej plan był zbliżony do prostokąta (34,30 x 29,30). Zdaniem R. Massalskiego (*Archeologia* 36, 1985, s. 112), konstrukcja zewnętrznego lica wschodniego muru tej budowli wskazuje na zamiar rozbudowy kompleksu, podjęty w chwili jego wznoszenia.
- ⁷⁹ Press 1985, s. 370; Dyczek 1987, s. 267 n.
- ⁸⁰ Press 1967, s. 771. W artykule *Łaźnie rzymskie w Bułgarii, Balcanica Posnaniensia* 1984, s. 186 n., autorka odnotowuje tylko dwa baseny w caldarium, trzeci, prostokątny, zalicza do pomieszczenia ewentualnego praefurnium wschodniego.
- ⁸¹ Odejście mieszkańców z końcem VI w. mogło mieć związek z najazdem Awarów i Słowian. Późniejsze ślady osadnictwa spotyka się w tej części Novae niejednokrotnie. Ceramika sięga do XII w. (P. Dyczek, *Archeologia* 42, 1991, s. 129 n.).
- ⁸² Tzw. dziedzińiec III spoczywa na poziomie 42,85 m n.p.m. Budowla wzniesiona w ostatniej fazie zabudowy po stronie wschodniej miała z tym dziedzińcem związek. Moneta z 569 r. znaleziona w tej warstwie daje nam termin *post quem* dla tej późnej budowli.

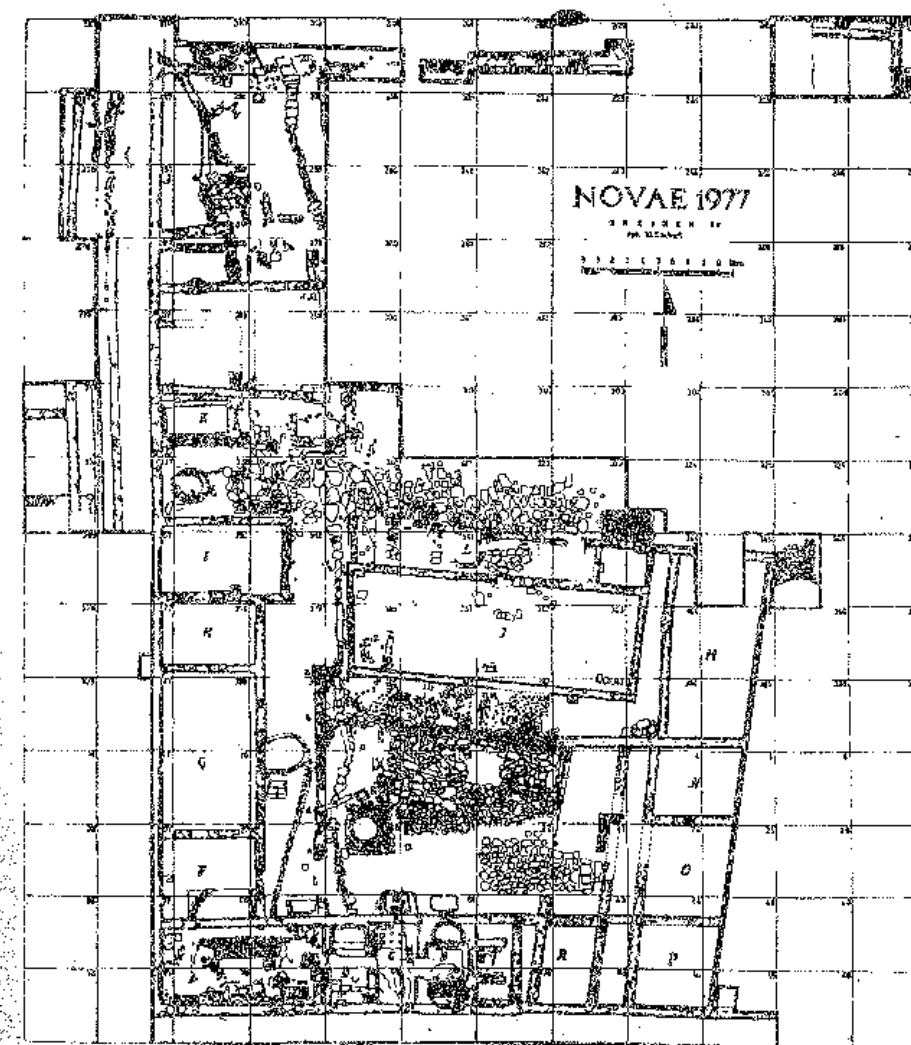
Wykaz skrótów

- Dyczek 1987 - P. Dyczek, *Uwagi na temat ceramiki odkrytej w Novae w 1979 roku. Odcinek IV. Budowla z portykami, Novaensia* 1, 1987.
- Press 1967 - L. Press, *Centralne ogrzewanie w Novae, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 15, z. 4, 1967*
- Press 1985 - *The Valetudinarium and the Portico Building in Novae, Terra Antiqua Balcanica III, Studia in honorem prof. Chr. Danov, 1985*
- Press, Sarnowski - L. Press, T. Sarnowski, *Novae, rzymska twierdza legionowa i miasto wczesnobizantyjskie nad Dolnym Danajem, Novaensia* 1, 1987
- Sarnowski - T. Sarnowski, *Novae jako siedziba pierwszego Legionu Włoskiego, Archeologia* 27, 1976.

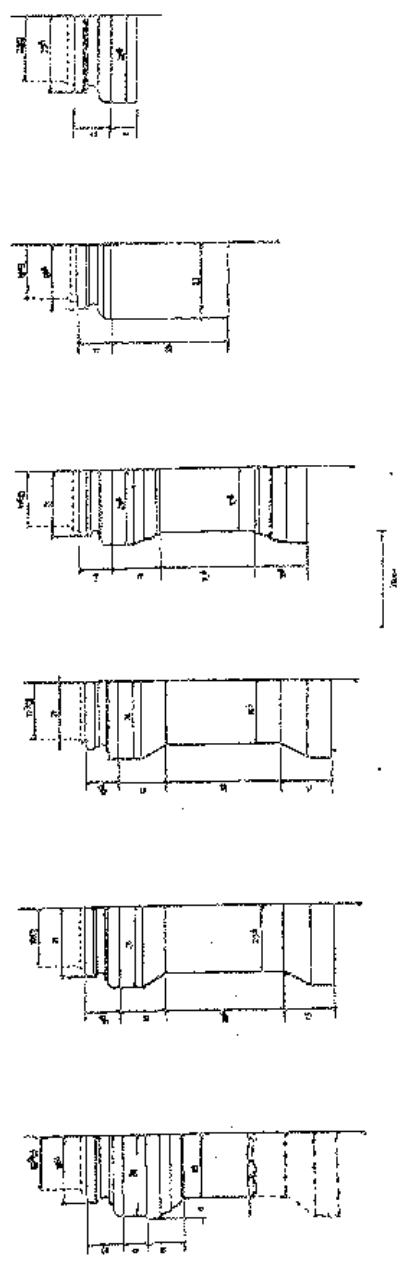
Uwaga: Wszystkie ilustracje pochodzą z Archiwum Ekspedycji UW w Novae.

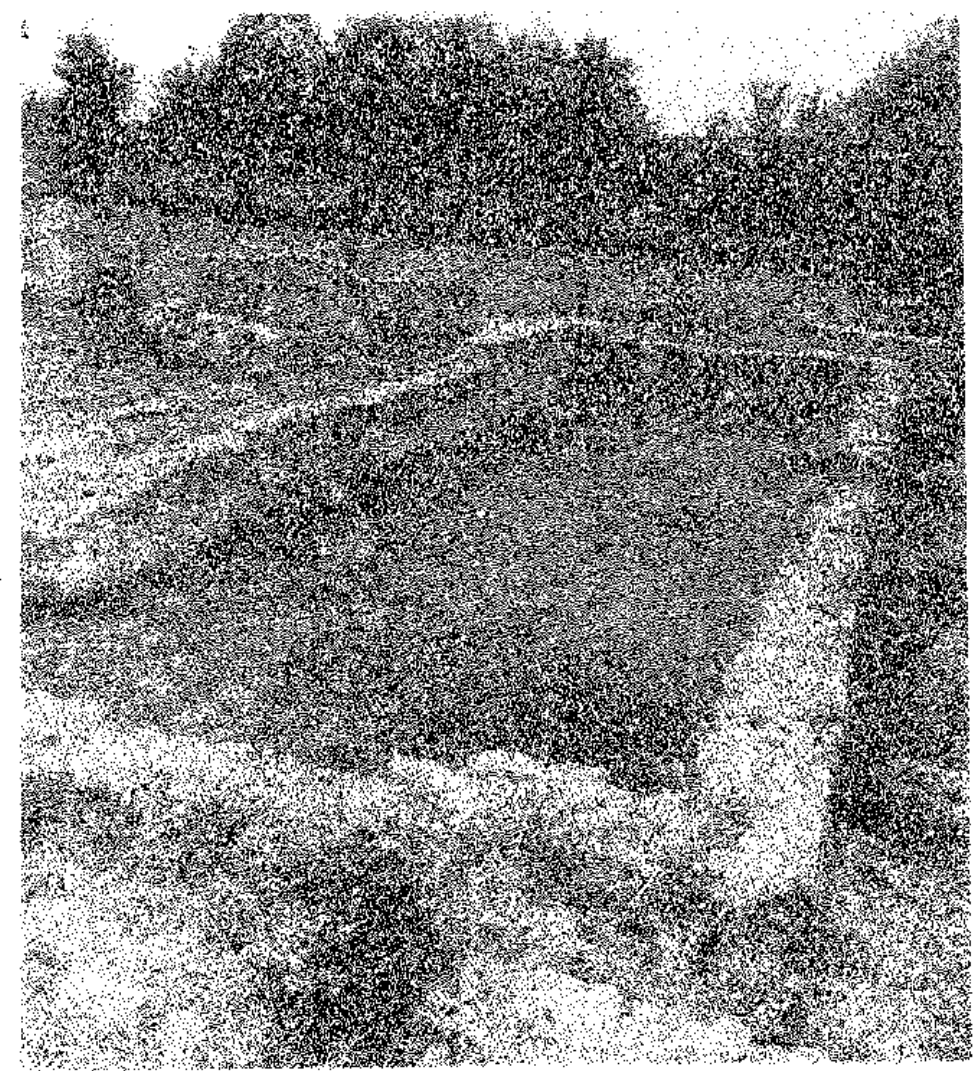
1. Novae 1969. Schematyczny plan tzw. budowli z portykami, z zaznaczeniem trzech faz budowy.
Opracował R. Massalski

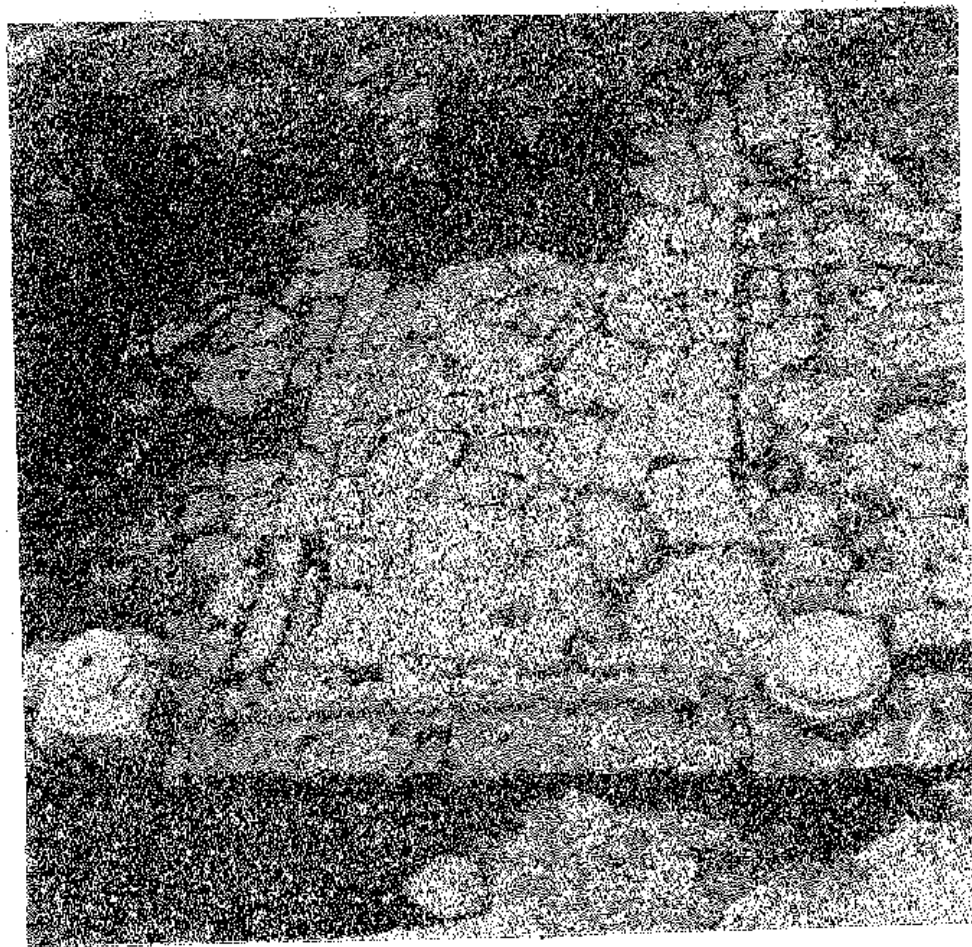
2. Novae 1977. Plan budowli z portykami, z zaznaczeniem pozostałości bruku i podłóg z płyt.
Opracował W. Szubert

3. Nowae 1973. Zestawienie postumentów i baz kolumn portyku I. Opracował L. Eajbrowski

4. Nowae. Budowla J. Stan obecny. Fot. T. Biniewski

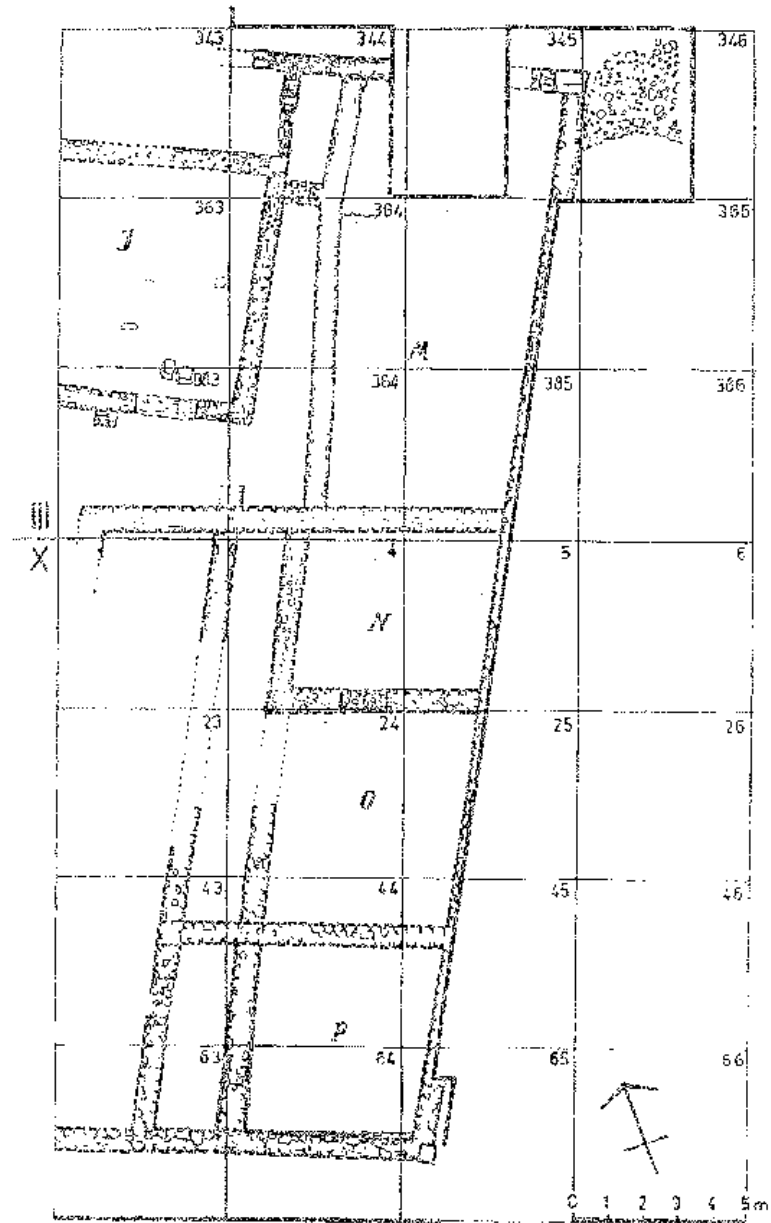
5. Novae 1977. Widok na dziedziniec II przy portyku wschodnim

6. Novae 1969. Kanał PP, który odprowadzał wodę z frigidarium. Fot. T. Biniewski

7. Nowac 1969. Monolityczny rozdzielnik wody (?) odkryty w pobliżu studni

8. Nowac 1975. Plan wnętrz wschodnich. Opracował W. Szubert

9. Novae. Monolityczne węgary przy otworach wejściowych łączących wnętrza kapićlowe.
Stan obecny. Fot. T. Biniewski

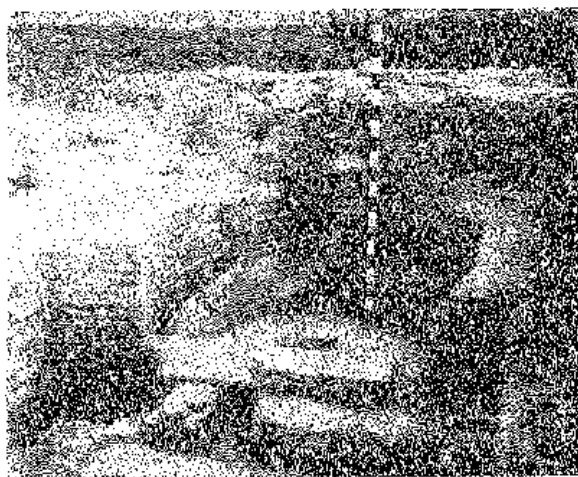
10. Novae. 1964. Apodyterium z dwiema bazami i zamurowanym wejściem zuchodnim z blicy.
Fot. T. Biniewski

12. Naveu: 1964. Posadka w apodyterium z uszkodzonym marmarowym iaktum. fot. T. Biniewski

13. Novae 1962. Piwnica hypokaustyczna pod posadzią wnętrza C, z widocznym przełotem w jego murze północnym. Fot. T. Bieniewski

14. Novae 1962. Caldarium, basen północny. Fot. T. Bieniewski

15. Novae 1969. Przekrój z poładnia na północ przez uzależnienie, z uwzględnieniem portyku zachodniego. Opracował R. Maszalski

16. Novae. Portyk zachodni z kamiennymi stopniami przy wschodnim murze wnętrza G. Stan obecny. Fot. T. Biniewski

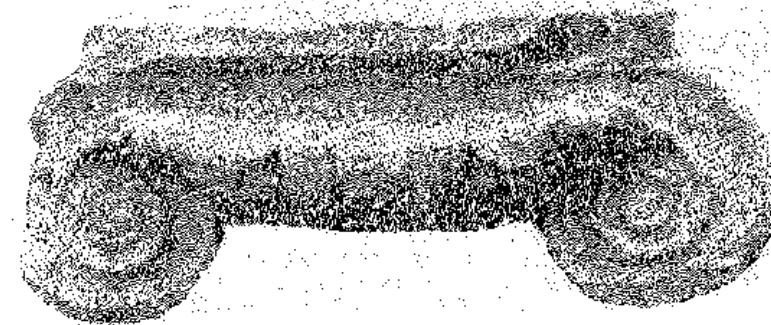
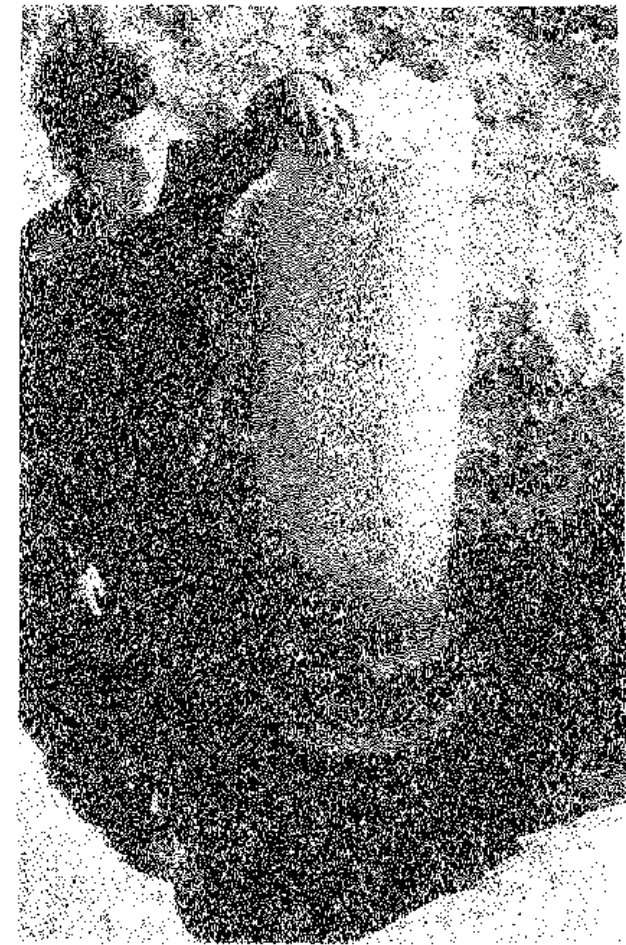

17. Novae. Widok na wnętrze F i G, na zachód od dziedzińca. W głębi południowa część wnętrza J. Stan obecny. Fot. T. Biniewski

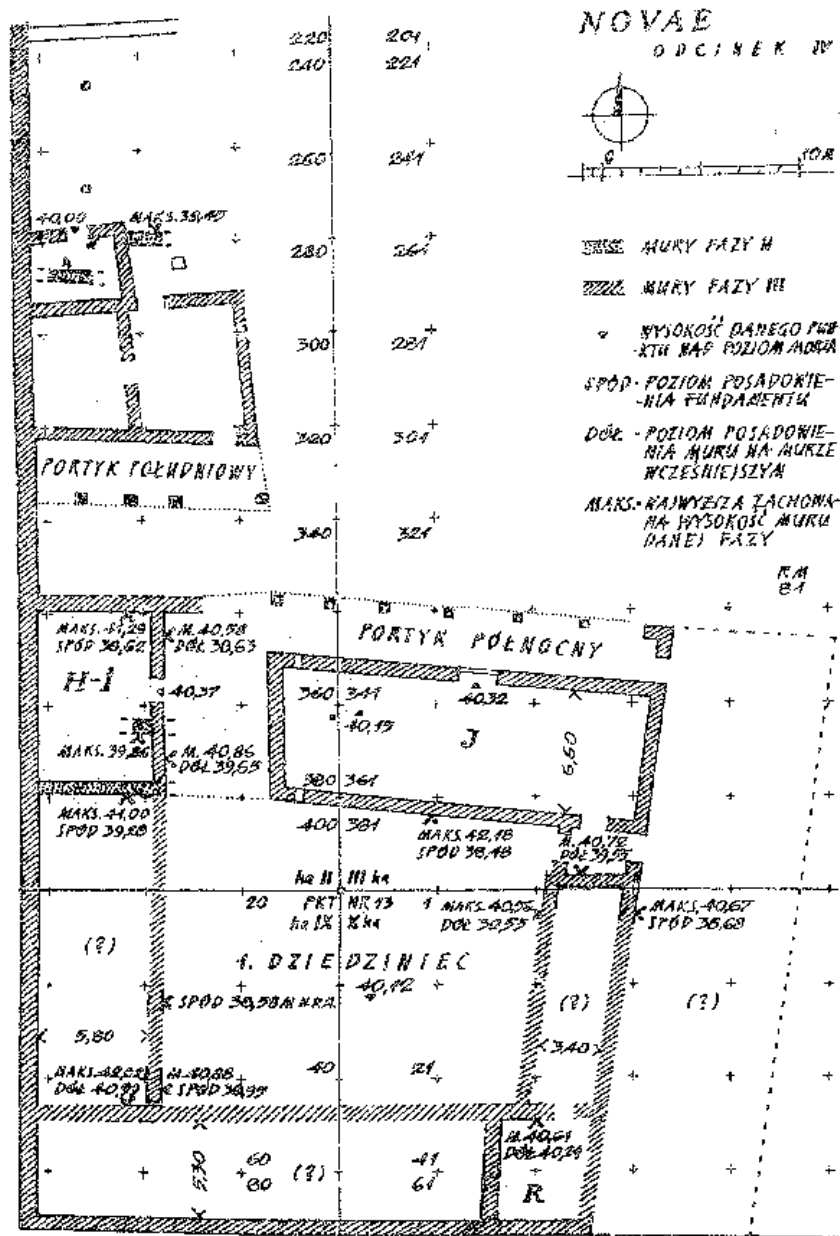

18. Novae 1966. Stopnie kamienne usytuowane w portyku zachodnim. Fot. T. Biniewski

19. Novae 1968. Kolumna z odłamkiem trzonu w portyku zachodnim. Fot. T. Biniewski

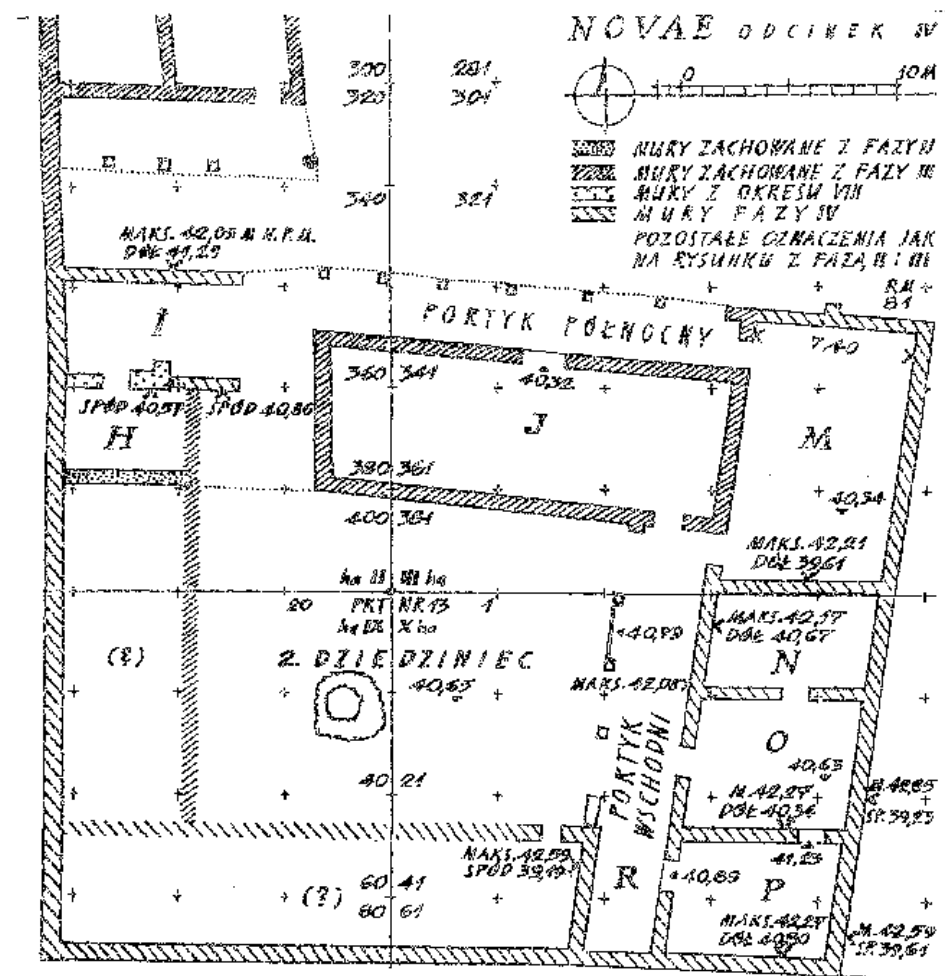
20. Novae 1968. Kapitel joński odkryty na zachód od portyku I. Fot. T. Biniewski

NOVAE 1981
SEKTOR ZACHODNI
ODCINEK IV

PLAN ZACHODNIEJ CZĘŚCI Z NANIESIONYMI MURAMI FAZY II (OKRES VI) I FAZY III (OKRES VII)
OKRES VIII 1:250 OPRAC.: R. MASSALSKI

21. Novae 1981. Plan budowli z naniesionymi murami fazy II (okres VI) i fazy III (okres VII). Opracował R. Massalski

NOVAE 1981
SEKTOR ZACHODNI
ODCINEK IV

PLAN POŁUDNIOWO-ZACHODNIEJ CZĘŚCI W FAZY IV (OKRES IX).
1:250 OPRAC.: R. MASSALSKI

22. Novae 1981. Plan budowli w fazie IV (okres IX). Opracował R. Massalski

Mieczysław Domaradzki

EMPORION PISTYROS

Stefan Bizantyński wymienia Pistryros/Bistryros jako miasto leżące w Tracji¹. Nie jest to pierwsza wzmianka na ten temat. Herodot, opisując pochód Persów wzdłuż wybrzeża Morza Egejskiego, odnotowuje taki toponim. Według tego pisarza, miasto miało leżeć na prawym brzegu Mesty, a dokładniej - w jej delcie przy słonym jeziorze². Ch. Koukouli-Chryzanthaki, na podstawie tych informacji, podjęła próbę lokalizacji Pistryros³. Jej zdaniem leżało ono w pobliżu współczesnej wioski Pontoilvado. Badania powierzchniowe przeprowadzone w tym miejscu pozwoliły na ustalenie, że istniało tam osadnictwo od epoki brązu do II w. p.n.e. Charakter tego osadnictwa nie jest bliżej określony, ponieważ nie podjęto tam szczegółowych badań archeologicznych. Dodatkowym argumentem przemawiającym za prawidłowością proponowanej lokalizacji był fakt, że w okolicy nie natrafiono na żadne większe i bogatsze stanowisko. Również znaleziska luźne wskazują, że propozycja Ch. Koukouli-Chryzanthaki wydaje się przekonująca. Odkryto amfory z Tazos, monety itp. Wskazują one na kontakty osady z Tazos, co jest zgodne z informacją przekazaną przez Herodota, iż Pistryros było założone na kontynentalnych włościach Tazos⁴.

Stefan Bizantyński powtórnie wymienia Pistryros jako emporion w Tracji⁵. Warto zauważyć, że w tym wypadku nie podaje on drugiego wariantu nazwy - Bistryros.

W końcu ubiegłego roku w okolicy wioski Vetren, położonej w gminie Septemvri, w górnym biegu Maricy, znaleziono wykonaną na marmurowej płycie inskrypcję. Jest na niej wymieniony toponim Pistryros oraz termin "emporital", tj. mieszkańcy emporionu czy emporionów. Dla interpretacji inskrypcji nie bez znaczenia jest fakt, że koło tejże wioski, na stanowisku Adzijska Vodnica, są prowadzone od kilku lat badania archeologiczne. Odkryte w ich trakcie odważniki ołowiane, duża liczba monet srebrnych i brązowych itp. wskazują na handlowy charakter tej osady⁶.

Przed porównaniem wyników prac archeologicznych z danymi zawartymi w tekście inskrypcji warto wspomnieć o stanie badań nad osadnictwem trackim w dolinie Maricy oraz o przyczynach rozpoczęcia prac archeologicznych właśnie w Vetren - osadzie leżącej w pobliżu Pazardzik. Stanowisko znajduje się ok. 5 km na południowy wschód od wsi (rys. 1).

Pierwsze badania archeologiczne osad trackich w ogóle, a w dolinie Maricy w szczególności, przeprowadził w latach trzydziestych naszego wieku Ivan Velkov.

Kierując badaniami kurhanów leżących w okolicy Duvanlii, złożył dwa sondże w odległości ok. 500 m na północny zachód od Kukovej Mogily. Odsłonił tam pozostałości budowli wzniesionej na kamiennym cokole z wypalonych cegieł oraz kamienną posadzkę. Według odkrywców, budowla ta, współczesna nekropoli, pochodzi z V-IV w. p.n.e. Z niejasnych przyczyn I. Velkov przerwał badania, wyniki publikując jedynie w księdze pamiątkowej metropolity Maksima⁷. Opis profilu osady koło Mezsek oraz informacje zebrane podczas badań terenowych to cała spuścizna po badaniach osad trackich I. Velkova⁸.

W następnych latach naukowcy bułgarscy skoncentrowali swoją uwagę na bogatych pochówkach trackich, które odkrywali często przypadkowo. Luki w wiedzy o osadach trackich prowadzą do licznych pomyłek. Na przykład D. Cozvezov podjął badania na wzniesieniach w Płowdiv, zakładając, że odkryje akropolis tego antycznego miasta. W efekcie natrafił na trackie miejsce kultu. Odsłonięte pozostałości, które w istocie były temenosem, interpretował nieprawidłowo, według kryteriów osadniczych⁹. Błędy te na długo zaważyły na poglądach późniejszych badaczy. Poza L. Botuszarova nikomu nie udało się wyjść poza ten błędny krąg, a A. Pejčev - naruszając podstawowe zasady metodyczne i metodologiczne - obwieścił, że odkrył najstarsze miasto w Europie z XIX-XVIII w. p.n.e. L. Botuszarova skoncentrowała swą uwagę na uściśleniu chronologii budowli kamiennych na Nebet Tepe i uznała, iż osada na tym wzniesieniu była włączona w system urbanizacyjny w III-II w. p.n.e., tj. za czasów Filipa V¹⁰.

Odkrycie Seuthopolis i oczekiwanie publikacji tego stanowiska sprawiły, że na długo odłożono podejmowanie prób rozwinięcia badań nad osadnictwem trackim w dolinie Maricy i Tundży¹¹. Dodatkowym hamulcem okazały się badania prowadzone w Kabyle. Miasto to, przykryte grubymi warstwami kulturowymi z okresu rzymskiego i wczesnobizantyjskiego, pozostawało przez długi czas poza możliwościami poznawczymi archeologów. Badania zachodniej kurtyny murów obronnych miasta wczesnohellenistycznego wniosły pierwsze dane do rekonstrukcji jego planu i zasięgu¹². Badania te wykazały, że w okresie poprzedzającym panowanie Filipa II miejsce to miało inne, kultowe przeznaczenie. Charakter i rozplanowanie miejsca kultowego oraz towarzyszących mu osad różnią je od znanych nam osad założonych przez Macedończyków. Badania te mają jednak istotne znaczenie także i z tego powodu, że nasza wiedza o trackich miejscach kultu jest nadal fragmentaryczna¹³. Prawidłowa analiza danych uzyskanych w wyniku badań Nebet Tepe-Filippopolis oraz Zajczy Vrah-Kabyle istotnie wzbogaca naszą wiedzę na ten temat.

Dwa kolejne bardzo ważne stanowiska trackie z okresu przedrzymskiego odkryto podczas badania średniowiecznego grodziska w Perniku oraz miasta Konstancja, leżącego koło dzisiejszego Simeonovgradu. W Perniku J. Czankova odsłoniła osadę powstałą w połowie IV w. p.n.e. i zniszczoną na początku III w. p.n.e. Wyróżnia się ona założeniem architektonicznym, jak również poziomem kultury materialnej. Pozwala to przyjąć, że w IV w. p.n.e. osadę wznosili budowlniczowie obcego pochodzenia - najprawdopodobniej Macedończycy w czasach Filipa II¹⁴.

Całkiem inny charakter mają pozostałości odsłonięte w Konstancji. Tutaj osadnictwo trwało nieprzerwanie od epoki brązu do Średniowiecza. Powodem były zapewne warunki naturalne. Osada leży na wzniesieniu, pośrodku terasy zalewowej Maricy. W osadzie z IV-III w. p.n.e. zachowały się liczne wytwory kultury materialnej. Znalezione tam importowaną ceramikę, w tym dużą liczbę amfor, a nawet wprowadzoną ceramikę budowlaną. Nie odkryto natomiast trwałych pozostałości architektonicznych z tego czasu. Powodem był całkiem inny cel przyswiecający badaniom - odsłonięcie zabudowy wczesnobizantyjskiej i średniowiecznej. W wielu miejscach nie dotarto nawet do wcześniejszych warstw¹⁵.

Dysponujemy także szeregiem danych mniej dokładnych, które uzyskano w wyniku badań grodzisk czy też otwartych osad, np. Skobolevo w północnych Rodopach czy Ravadinovo koło Sozopola, Mandrenskoto Ezero koło Burgas oraz Bosnek koło Perniku. Prowadzono również prospekcję archeologiczną otwartych osad, jak np. Stara Zagora, Panagjurisze¹⁶. Rezultaty większości tych badań czekają jednak nadal na opublikowanie. Ta fragmentaryczność badań archeologicznych nie pozwala jeszcze na rekonstrukcję siatki osadniczej Traków w różnych fazach okresu przedrzymskiego na obszarze leżącym po południowej stronie Starej Planiny.

Stan badań nad osadnictwem trackim w dolinie Maricy zmusza nas do poszukiwania innych źródeł informacji, które pozwoliłyby na zorientowanie się w przemianach osadniczych w Tracji i przynajmniej ogólną rekonstrukcję systemu osadniczego. Analiza rozprzestrzenienia monet, szczególnie ich skarbow, oraz bogatych pochówków trackich umożliwia wyciągnięcie w miarę obiektywnych wniosków. W większości przypadków te dwie kategorie zabytków odkrywano przypadkowo¹⁷.

Z badań nad rozprzestrzeniem skarbow wynika, że można mówić o ich koncentracji w pewnych regionach południowej Tracji. Przez pojęcie koncentracji rozumiemy obszar o promieniu 10-15 km. Skarby monet analizowano w trzech grupach chronologicznych, odpowiadających rytmowi rozwoju kultury trackiej od V do I w. p.n.e., tzn.: 1 - od V w. do pierwszej poł. IV w. p.n.e.; 2 - panowanie macedońskie w Tracji, czyli lata 341-281 p.n.e.; 3 - od drugiej połowy III w. do I w. p.n.e. (ryc. 2).

Wokół Filippopolis i Kabyle nie zaobserwowano koncentracji skarbow monet w czasie funkcjonowania miejsc kultowych. Niewyraźna koncentracja występuje dla 1 i 2 grupy chronologicznej na południe od Konstancji. Skupiska obserwujemy także w różnych punktach doliny Maricy i Tundży, szczególnie w górnym biegu Maricy, gdzie znalezione skarby pochodzą ze wszystkich faz. Fakt ten zdecydował o wybrze tego obszaru do szczegółowych badań osadniczych. Obserwacje wynikające z analizy rozprzestrzenia skarbow porównano z wynikami analizy koncentracji bogatych pochówków. Badanie tego problemu wymagało zastosowania innych metod. Dokonano szczegółowej analizy konstrukcji grobowych oraz wyposażenia¹⁸. Na tej podstawie stało się możliwe wyodrębnienie czterech grup chronologicznych: I - do pierwszej ćwierci IV w. p.n.e. (nekropola w Duvanlii); II - od drugiej ćwierci do końca IV w. p.n.e.; III - pierwsza połowa III w. p.n.e., a być może i druga; IV - I w. p.n.e. i I w. n.e. Szczególna koncentracja pochówków I - II grupy występuje między

rzekami Szalijka i Strjama (ryc. 3). Na tym obszarze zachowały się głównie monety Seuthesa III - niezależnego władcy trackiego z czasów panowania macedońskiego¹⁹. Wychodząc z założenia, że Macedończycy pozostawili władzę dynastii odrzydzkiej jedynie nad terytorium rodowym (plemiennym), doszliśmy do wniosku, że rozciągało się ono między rzeką Szalijką - granica wschodnia, i Strjamą - granica zachodnia. To właśnie byłby obszar, na którym w pierwszej połowie V w. p.n.e. zorganizował swoje państwo Teres. Ponieważ skarby w górnyim biegu Maricy były skoncentrowane poza tym terytorium, a także poza nim znaleziono trzy inskrypcje z IV w. p.n.e., uznaliśmy za istotne przeprowadzenie dokładniejszych badań, domyślając się istnienia jakiegoś większego ośrodka osadniczego. Wybrano stanowisko, z którego pochodziły fragmenty dwóch inskrypcji z imionami greckimi²⁰, opublikowane w 1895 r. przez W. Dobruskiego. Stanowisko to leży w miejscu zwanym Adzijska Wodenica, 5 km na południowy wschód od wioski Vetren (ryc. 1). Pierwsze wyniki badań, które rozpoczęto w 1988 r., zaskoczyły archeologów. Robocza hipoteza zakładała bowiem, że mamy do czynienia z ośrodkiem władzy politycznej, w efekcie okazało się, że jest to wielki ośrodek handlowy. Oprócz zabytków pochodzących bezpośrednio ze stanowiska, potwierdza to także inskrypcja. Znaleziono ją 4 km na wschód od Vetren, w miejscu zwanym Asar Dere. Płyty kamiennej budowniczo wie rzymscy użyli wtórnie do wzniesienia *mensio* przy drodze prowadzącej z Bizancjum do Singidunum. Znamy rzymską i tracką nazwę tej stacji - *Bona mensio* i *Lissae*²¹. Choć wspomniana stacja leży 2 km od stanowiska, gdzie są prowadzone badania wykopaliskowe, to jednak z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że właśnie stamtąd została przyniesiona. Wiele wskazuje na to, że ruiny przedrzymskiej osady służyły budowniczym jako kamieniołom - potwierdzają to m.in. znalezione w negatywie muru obronnego dwie monety: rzymska i wczesnobizantyjska.

Odkryta inskrypcja ma 46 wierszy, z których 2 pierwsze są nieczytelne, a 9 ostatnich zachowało się częściowo, lewy dolny róg został bowiem nigdy odbity (ryc. 4). Pierwsze 9 wierszy dotyczy ogólnych ustaleń co do sposobu rozwiązywania sporów prawnych. Przewidziano w tych procesach włączenie "krewnych", co jest zrozumiałe jedynie wówczas, jeśli się przyjmie, że na wybrzeżu Morza Egejskiego znajdowało się miasto Pistryros. Ta nazwa została po raz pierwszy wymieniona w 14 wierszu inskrypcji. W tej jej części ustala się sposób postępowania w sprawie długów mieszkańców emporiów. I w tym wypadku przewidziano włączenie "krewnych" emporiów. W 9 wierszu, tj. pod koniec tej części inskrypcji, stwierdza się, że nie umarza się długów z ziemi Kliboskenijskiej. Toponim ten wymieniono po raz pierwszy i jeszcze dotychczas go nie zlokalizowano. Obecnie można jedynie przypuszczać, że jest to toponim dwudzielny, a druga część jest zbieżna z cłonkiem Kenowie, trackiego plemienia z południowo-wschodniej Tracji²². W drugiej części inskrypcji, składającej się z 16 wierszy, wymienione są konkretne warunki umowy: zachowane mają być ziemie emporionu lub emporiów, zapewniona ochrona dróg, rozpatrywany jest problem cel między Pistryros i emporiami Belanagrasenów z jednej strony i Maroneją z drugiej. Wymienienie w tej części inskrypcji Maronei pozwala przypuszczać, iż

aktywną stroną w tej umowie jest właśnie ta kolonia. Główna część zapisu zaczyna się od 26 wiersza, gdzie Kotys składa przysięgę wykonania zobowiązań. Brak tytułów przy tym imieniu utrudnia identyfikację tej postaci ze znanym władcą trackim (383-359 r. p.n.e.). Konstrukcja inskrypcji, odbiegająca od schematów przyjętych w świecie Hellenów, pozwala na traktowanie jej jako oficjalnego dokumentu kancelarii tego władcy²³. Etonim Belanagrasenowie jest wymieniony po raz pierwszy. Niewykluczone, iż jest on pochodny od etnonimu Krestonowie, plemienia osiadłego przy ujściu Strmy. Zniszczenie spowodowało, że nie jest jasna ostatnia część zapisu. Wspomina się tam o apolonijczykach, tazyjczykach - mieszkańcach emporionu, którzy podobnie jak Kotys składają przysięgę, co ważniejsze, także wobec obywateli Maronei, zamieszkałych w Pistryros.

Odkrycie inskrypcji z Vetren, w górnyim biegu Maricy, pozwala na lokalizację emporionu Pistryros w tej części Tracji. Niewykluczone, iż jest to właśnie ta osada, na terenie której są prowadzone wykopaliska od 1988 r. Argumenty za tą hipotezą są następujące:

1. Dokładna prospekcja doliny Maricy upewnia nas, że na tym obszarze nie ma większej osady. Wszystkie zlokalizowane punkty osadnicze zawierały małą ilość ceramiki importowanej, a mieszkańcy ograniczali się przeważnie do miejscowych wyrobów.

2. Na wspomnianych wcześniej inskrypcjach opublikowanych w 1895 r. zachował się na jednej wyraz "Apoloniat", na drugiej zaś "Dionissos (syn) Diotrefanesa". W trakcie wykopalisk w 1990 r. odkryliśmy fragment steli lub ary z imieniem Metro(dontos), co potwierdziło ostatecznie pochodzenie stel Dobruskiego z badanego stanowiska²⁴ (ryc. 5).

Przeciw hipotezie wydają się przemawiać następujące fakty. W okolicy wioski Baikan, 10 km od badanego stanowiska, odkryto w czasach tureckich inskrypcję przeniesioną na cmentarz w Pazardżik. W drugiej połowie XIX w. widzieli ją tam specjaliści. Później inskrypcja ta zginęła²⁵. Był to fragment płyty z zachowanymi kilkoma wierszami. Używa się tam słów "polis" i "panagjuros". Fakt ten komplikuje obecnie znany system osadniczy i może oznaczać, że w okolicy znajdowało się więcej emporiów.

Jeśli nie znamy ich dotychczas, to przyczyn można szukać także w warunkach geologicznych. Wiemy bowiem, że prawy brzeg Maricy jest pokryty grubą warstwą osadów aluwialnych, które być może przykrywają jakieś pozostałości archeologiczne. Obecnie trwają badania geomorfologiczne tych struktur²⁶.

Choć przytoczone przez *advocatus diaboli* argumenty podważające hipotezę pozostawiają margines niepewności, to jest bardziej prawdopodobne w świetle materiału epigraficznego, że wykopaliska są prowadzone w antycznym Pistryros. Nie ulega natomiast wątpliwości, że odsłaniana osada była emporionem i należała do Belanagrasenów.

Podczas trzech sezonów badań archeologicznych założono 12 odcinków o wymiarach 10 x 10 m oraz dwa sondáže 5,0 x 2,5 m. Łącznie eksploruje się obszar o po-

wierzchni 1225 m². Na dwóch odcinkach osiągnięto już całość, na pozostałych wyeksplorowano warstwę kulturową o miąższości od 0,4 do 1,1 m (ryc. 6).

Celem dotychczasowych badań było ustalenie chronologii oraz wyjaśnienie funkcji muru widocznego na powierzchni ziemi przed rozpoczęciem wykopaliisk. Zainteresowała nas także koncentracja dachówek w humusie. W wyniku prac archeologicznych odstonięto mur z bramą, kanał odwadniający, domy mieszkalne - jeden odkryto prawie całkowicie, pozostałości dwóch kolejnych zostały uchwycone w ogólnych zarysach - poza tym bruk, być może nawierzchnię ulicy, plac, jamy, pitosy, reszki pieca do wytopu metali, chatę ze ścianami wykonanymi z plecionki. Wspomniane obiekty pochodzą z trzech faz rozwojowych badanej osady. Całkowita powierzchnia osady wynosi prawdopodobnie ok. 6 ha, toteż dla poznania jej planu konieczne są dalsze badania.

Obecnie wiemy, że osadę założono w miejscu dziewiczym w trzeciej ćwierci V w. p.n.e. Datę tę uzyskano na podstawie datowania fragmentów ceramiki czarno- i czerwonofigurowej, naczyń firnisowanych, amfor z Tazos oraz monet²⁷. Wśród fragmentów pochodzących z ponad 200 naczyń importowanych kilka można datować na początek V w. p.n.e., co wydaje się wskazywać na ich dłuższe używanie. Osada była otoczona murem obronnym - jego wschodnią kurtynę wraz z bramą obecnie się bada. Mur został wzniesiony w sposób charakterystyczny dla budownictwa greckiego V w. p.n.e. Na szerokim fundamencie (2,6 do 2,8 m), z ociosanych kamieni średniej wielkości, wzniesiono dwa lica. Jedno wykonano ze starannie ociosanych prostopadłościennych bloków, drugie z bloków o nierównej powierzchni, zbliżonych do megalitycznych (ryc. 7). Jądro muru powstało z odpadów po obróbce kamieni lica, z otoczek i grubo ociosanych małych kamieni. Mur zachował się do trzeciego rzędu kamieni. Między pierwszym a drugim rzędem jest odsadzka szerokości 10 cm, tzn. mur ma grubość 2,10 m (ryc. 8). Specyficzna jest konstrukcja bramy wschodniej. Północne jej skrzydło wzmocniono prostokątną wieżą, wystającą przed kurtynę muru, natomiast południowe - bastionem, powstałym przez rozszerzenie muru o 1,6 m, a więc mającym 3,8 m grubości i 9,75 m długości. Znalaziono też częściowo uchwycone pozostałości kolejnej prostokątnej wieży. Przez przerwę w murze obronnym (szerokości 0,45 m) był przeprowadzony kanał odwadniający. Po stronie zachodniej, przed murem obronnym natrafiono na warstwę szarej sypkiej ziemi, zawierającej dużą liczbę małych fragmentów naczyń, m.in. amfor i pitosów, a także kości zwierzęcych. Leżą one w tej warstwie przetykane cienkimi warstewkami żwiru. Z tego miejsca pochodzi większość materiałów archeologicznych należących do pierwszej fazy osadnictwa, w tym: srebrne monety (z miasta Ainos, naśladownictwo slatera z Tazos), monety z brązu (Anatoka I oraz jedna Kotysa), amfory z Tazos, brązowy paciorek, żelazny rożen, ceramika importowana (ryc. 9). Z tej fazy osadnictwa nie znamy jeszcze budowli mieszkalnych.

Druga faza wiąże się ze zmianą zamysłu urbanistycznego. Mur obronny częściowo rozebrano, a częściowo wykorzystano do wzniesienia nowych budowli. Rozebrano także obie wieże, bastion zaś wbudowano w budynek użyteczności publicznej

(emplekton z dwoma licami wykonanymi z prostokątnych płyt szerokości 0,6 m), zamknięty przelot bramy. Pozostałości po wieżach przykryto częściowo brukiem, częściowo warstwą niwelacyjną miała powstałego w czasie obróbki kamieni, grubości 0,1 m. Z drugiej fazy znany wspomniany już budynek mieszkalny. Kanał odwadniający z pierwszej fazy częściowo rozebrano i zbudowano nowe odcinki z tych samych bloków kamiennych. W omawianym okresie znacznie powiększono obszar osady, co wiąże się z jej rozkwitem w granicach państwa Kotysa i późniejszych władców. Warstwa kulturowa odpowiadająca tej fazie jest najgrubsza i w niej odkryto różnorodne przedmioty i monety, głównie z brązu, ołowiane odważniki, ceramikę importowaną i miejscową, amfory, ceramikę budowlaną itd. (ryc. 10).

Osada z drugiej fazy padła w wyniku silnego pożaru, który możemy datować m.in. na podstawie stanu zachowania monet. Monety władców macedońskich, z wyjątkiem ostatnich serii monet Lizymachosa (Atena - lew w skoku na prawo), noszą ślady silnego pożaru²⁸. Późne serie monet Lizymachosa nie mają takich śladów, co pozwala datować pożar na pierwszą dekadę III w. p.n.e.

Odmienny charakter osady powstałej w tym miejscu po pożarze świadczy o rozmiarach szkód nim spowodowanych. Na zgliszcza życie powróciło, lecz nowi mieszkańcy nie odbudowali starej zabudowy, tylko zorganizowali osadę produkującą ozdoby brązowe (m.in. zapinki) i być może srebrne (ryc. 11). Warstwa kulturowa z tej fazy zachowała się w południowych odcinkach, natomiast w północnej strefie została zniszczona współczesnymi pracami rolnymi. Oprócz pozostałości zadaszeń (ślady słupów, dachówki) pieców metalurgicznych odkryto kontramarkowane monety Lizymachosa, monety przygotowane do wtórnego bicia itd.

Kultura materialna charakterystyczna dla osad z dwóch pierwszych faz różni się od kultury znanej z osad trackich z V-IV w. p.n.e., natomiast wykazuje wiele zbieżności z kulturą kolonii greckiej na wybrzeżu Morza Egejskiego²⁹. Dane epigraficzne niewąznicznie wskazują na obecność Hellenów wśród mieszkańców badanego emporionu. Poza wymienionymi już świadectwami obecności Hellenów w tej części Tracji, dysponujemy też innymi kategoriami źródeł wyodrębniającymi się z trackiego tła.

Na nekropoli koło wioski Duvanlii rozkopano kurhan Łazarska Mogiła, w którym odkryto grób różniący się od obrządku grzebalnego panującego na tej nekropoli i w tej części Tracji. Wygląd zewnętrzny tego kurhanu był zbliżony do pozostałych. Jego nasyp miał 8 m wysokości i 50 m średnicy. Pod nasypem, na poziomie antycznym odkryto fragmenty kilku naczyń rytualnie rozbitych, a w środkowej części nasypu kamienny sarkofag z drewnianym łóżem. Grób był ciepłopalny, a dary skromne - ograniczały się do glinianego lekytu oraz żelaznego gwoźdźca i kółka. Nad sarkofagiem, pod szczytem kurhanu, w nasypie odkryto brązową igłę. Trudno porównywać znalezione w tym kurhanie przedmioty ze złotymi, srebrnymi i brązowymi darami z innych trackich kurhanów. Kamienny sarkofag i drewniane łóże pozostają nadal jedynymi odkryciami tego rodzaju w pochówkach trackich z V-IV w. p.n.e. Na helleński obyczaj niewąznicznie wskazuje obecność lekytu wśród darów. W trackich po-

chówkach spotyka się go dopiero w drugiej połowie IV w. p.n.e. Pozycja społeczna człowieka złożonego do tego grobu dawała mu prawo do miejsca na nekropoli arystokracji trackiej³⁰.

Koło wioski Pesnopoj, 15 km na północ od nekropoli Dawanii, przypadkowo odkryto gliniany sarkofag z darami. Informacja o pochówku ogranicza się do zebranych przez archeologa świadectw o odkryciu i rozkopaniu nieknuętych części pochówku. Sarkofag znajdował się na głębokości 0,2 m od powierzchni i nie leżał pod nasypem. Odkryto w nim grób ciała palny z darami: brązowy hełm, lekyty i kyliksy, żelazne groty włóczni. Niektóre dary zbliżają ten pochówek do pochówków arystokracji trackiej. Obecność lekytu w grobie z V w. p.n.e., gliniany sarkofag oraz brak nasypu kurhanowego to elementy wyróżniające go od pozostałych pochówków trackich. Pomocne w tej interpretacji jest grafito na szyjce amfory odkrytej niedaleko Pesnopoj. Głosi on: Tu spoczywają Epieos i Mülia³¹.

W miejscu zwanym Ilovicata, koło wioski Akandzievo, 3 km na zachód od emporionu Pistyros, N. Gizdova w latach 1983 i 1984 rozkopala 15 kurhanów (ryc. 1). Ich wysokość wahała się od 0,5 do 3,5 m, a średnica od 9 do 28 m. Nasypy były ziemne lub kamienno-ziemne, z licznymi śladami obrzędów towarzyszących ich powstaniu. Teraz obserwujemy koncentrację ceramiki, jamy i oddzielne przedmioty. Obrzędy te, jak również same groby - ciała palne czy szkieletowe, a także ich konstrukcja - bruki, kręgi kamienne itd., są bardzo podobne do zawartości kurhanów trackich w Rodopach, Średniej Górze i Starej Planinie. Pochówki z tej nekropoli wyróżniają się niektórymi przedmiotami, należą do nich monety, brązowe igły, lekyty całe i we fragmentach, odlamki kyliksów pokrytych czarnym firnisem. Spośród 15 przebadanych kurhanów jeden został usypany w II w. p.n.e.³², pozostałe - w pierwszej i drugiej fazie Pistyros.

Archeologiczne fakty z górnego biegu Maricy wskazują na obecność obcego dla Traków elementu etnicznego. W miarę pełne zrekonstruowanie systemu osadniczego w tej części Tracji jest jeszcze niemożliwe z powodu cząstkowego charakteru źródeł. Dane archeologiczne mogą być uzupełnione informacjami ze źródeł pisanych o kontaktach pierwszych królów odrydzkich z Atenami i innymi miastami czy koloniami greckimi. Tukidydes, autor przekazujący informacje o początkach państwa Odrysów, szczegółowo pisze o kontaktach pierwszego władcy Teresa i jego następców z Atenami. Ksenofoant z Aten, który był przez pewien czas najemnikiem m.in. u trackiego arystokraty Seuthesa II, dokładnie opisuje stosunki między greckimi najemnikami a Trakami, jak również między miastami greckimi z nad Morza Egejskiego i trackimi władcami. Nierzadko dowódcy czy też wyżsi rangą wojskowi brali za żony trackie arystokratki i osiedlali się na stałe w Tracji. Mieszane małżeństwa, również arystokratów trackich z Greczynkami, to trzecia sfera, w której się przejawiają kontakty między Trakami a Grekami. Inne, nie tak często spotykane zjawiska to nadawanie przedstawicielom arystokracji trackiej obywatelsiwa przez władze miast greckich czy też wysyłanie darów przez władców trackich do niektórych świątyń greckich³³.

W literaturze niejednokrotnie analizowano i rekonstruowano grecko-trackie sto-

sunki, lecz ostatecznie odkrycia archeologiczne, a głównie nowe zabytki epigraficzne ukazały nam nową ważną formę kontaktów - osadnictwo greckie w sercu Tracji. Marica w swoim górnym biegu obmywa północno-zachodnie zbocze Rodopów. W tej części masywa górskiego lokalizowane były siedziby Bessów, rodu, a następnie plemienia strzegącego świątyń Dionizosa³⁴. Wobec załamania się państwowości trackiej Bessowie stanęli na czele walk o niepodległość Tracji.

Osadnictwo greckie w głębi Tracji musiało mieć gwarancje, które wymienia się w inskrypcji z Vetren, co dodatkowo podkreśla ścisłe kontakty między pierwszymi władcami trackimi a Grekami. Inny aspekt tego osadnictwa to bogactwa naturalne, które sprowadziły w te dalekie strony kolonistów greckich. W tej części Tracji wydobywano złoto (Kotlina Sofijska, Średnia Góra), rudy metali kolorowych (Rodopy, Średnia Góra), rudy żelaza (Rodopy, Kotlina Sofijska, północne podnóże Rity). Wydobywanie i obróbka rud metali miały w gospodarce świata antycznego duże znaczenie, a o zysku, jaki z tego można było czerpać, świadczy bogactwo mieszkańców Tazos. Tukidydes opisuje akcję Ateńczyków mającą na celu opanowanie kopalń tazyjskich położonych na wybrzeżu trackim. Pomoc w zażegnaniu tego niebezpieczeństwa okazali Trakowie.

Pochodzenie kolonistów to problem, którego nie jesteśmy jeszcze w stanie wyczerpująco przedstawić. W inskrypcji z Vetren wspomniani są obywatele Maronei, Tazos, Apollonii, a oprócz nich również "koloniści" - terminu jeszcze bez treści przy obecnym stanie badań.

W dotychczasowej literaturze emporion na Półwyspie Bałkańskim traktowano jako rodzaj portu handlowego i lokalizowano jedynie wzdłuż wybrzeży, podobnie jak to czynili założyciele kolonii greckich. Informacja Demostenesa o dochodach Kersebleptesa, następcy Kotysa, zaintrygowała jedynie badaczy XIX-wiecznych. Brak jej potwierdzenia w innych źródłach (archeologicznych, epigraficznych) stał się prawdopodobnie przyczyną, iż G. Kacarov i inni późniejsi badacze nie wspomnieli o tej ważnej informacji³⁵.

Demostenes w mowie przeciw Arystokratesowi zapewnia, iż w wypadku rozpoczęcia przez Kersebleptesa działań wojennych na Półwyspie Chersoneskim straci on dochód z trybutu płaconego przez miasta z tego półwyspu w wysokości 30 talentów, a jeszcze większe straty poniesie z powodu zamknięcia emporiów, gdyż z nich jego roczny dochód wynosi 200 talentów. Wysokość podatków płaconych przez emporia jest równa np. rocznemu dochodowi Tazos z eksploatacji kopalń, co wskazuje na liczbę i znaczenie emporiów na terytorium Tracji.

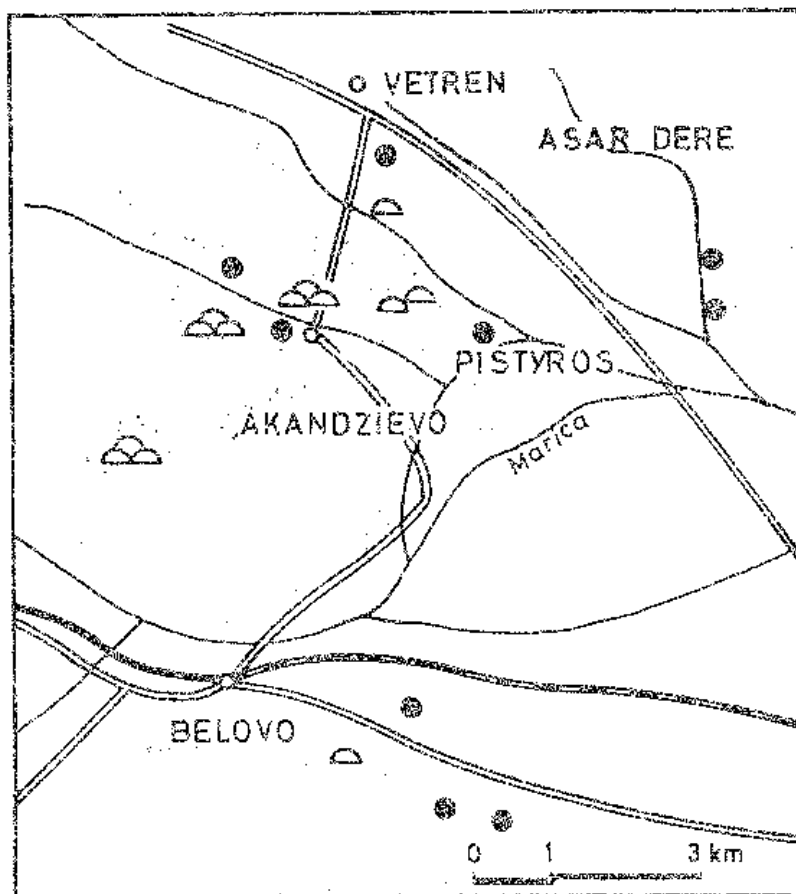
Rekonstrukcja sieci emporiów na terytorium Tracji to podstawowe zadanie archeologii trackiej w najbliższym okresie. Pierwszy krok został już zrobiony wraz z lokalizacją emporionu Pistyros.

Przypisy

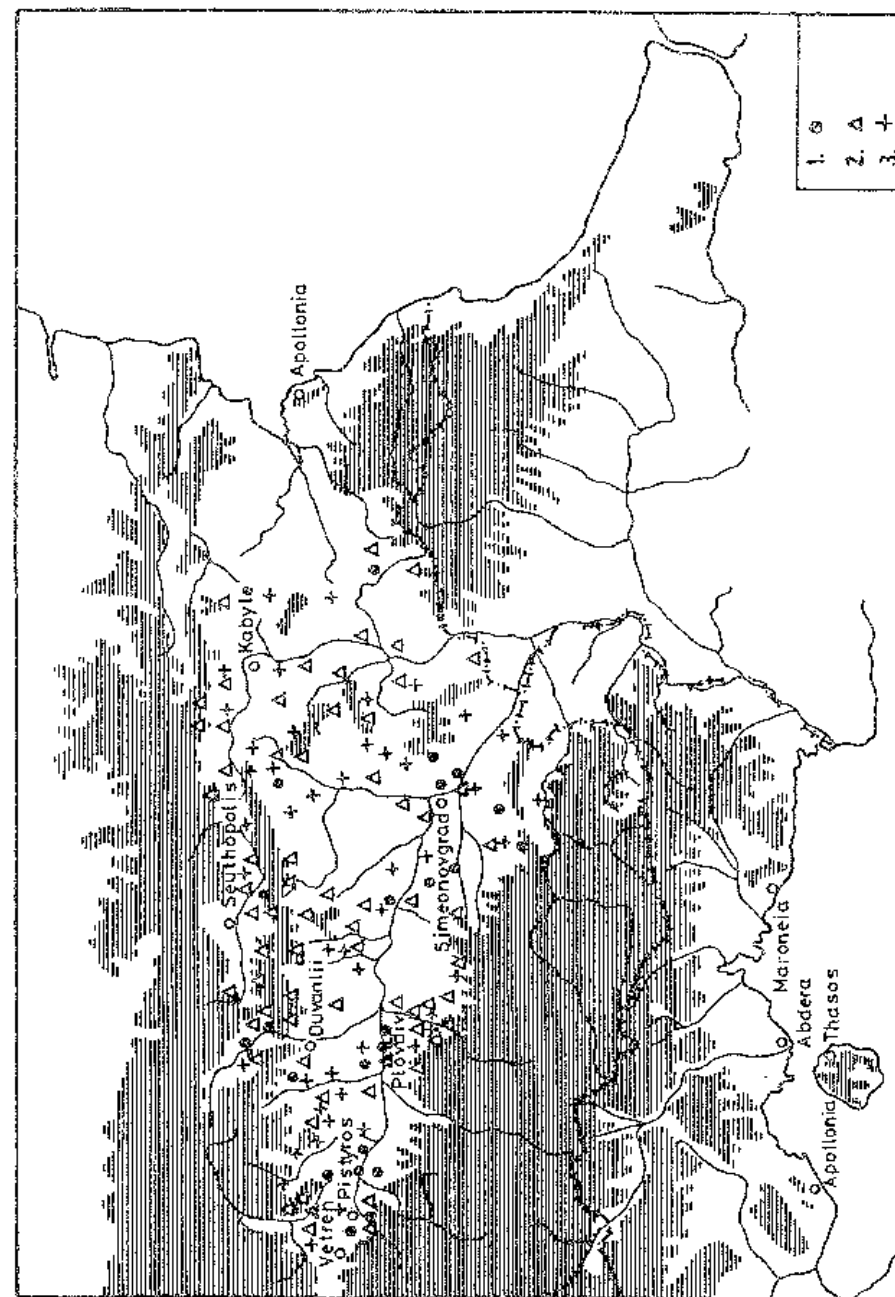
- ¹ S. Bizantyjski, *Ethnika*, Gruz 1952, s. 171, 6-7.
² Herodot, *Dzieje* (tłum. S. Hammer), Warszawa 1954, ks. VII, s. 109.
³ Ch. Koukouli-Chrysanthaki, *Eideseis ek ten Thasion Epeiro*, AAA 6 1973, 2, s. 230-240.
⁴ Patrz przyp. 2 i 3.
⁵ S. Bizantyjski, op. cit., s. 524, 11-112.
⁶ J. Jurukova, M. Domaradzki, *Nov centar na trakijskata kultura - Vetren, Pazardzisko (predvaritelni nahjudenija)*, Numizmatika (Sofia) XXIV, 3, 1990, s. 3-19.
⁷ I. Velkov, *Njколко izčeznali drevni selišta v Plovdivsko*, (w:) *Sbornik Mitropolit Maksim*, Sofia 1931, s. 76-78; B. Filov, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia 1934, s. 4.
⁸ I. Velkov, *Razkopkite okolo Mezek i gara Svilengrad prez 1932-1933*, IBAT XI, 1937, s. 120-123; tenże, *Stari selišta i gradišta južno oi Sakar-planina*, GNM (Plovdiv), t. V (1926-1931), 1933, s. 169-187; tenże, *Gradišta, opit za sistematizirane i daitrane na ukrepenite selišta v bulgarskite zemi*, GNM Plovdiv II, 1950, s. 157-183; tenże, *Dragojmovo - Edin trakijski selišten centar*, IAI (Sofia) XIX, 1955, s. 85-94.
⁹ D. Cončev, *Prinesi kám starata istorija na Plovdiv*, (w:) *Materiati za istorijata na Plovdiv*, I, Sofia 1938, s. 3-67.
¹⁰ A. Pejkov, *The Fort of the Old Thracian City of Eumolpia*, Terra Antiqua Balcanica - Acta V, Serdicae 1990, s. 23-33; L. Botušarova, *Krepostnata stena na Filipopol po severnite sklonove na Nebetepe*, GNM Plovdiv V, 1963 s. 17-101.
¹¹ *Sentopolis*, t. 1, Sofia 1984, z cytowaną tam wcześniejszą literaturą.
¹² V. Velkov, *Trakijskij grad Kabile*, Vekove (Sofia) XI, 1-2, 1982, s. 12-21; M. Domaradzki, *Zapadna krepostna stena na grad Kabile*, (w:) *Kabile*, t. 1, Sofia 1991 (w druku).
¹³ M. Domaradzki, *Kahyle and the Thracian Cities*, Terra Antiqua Balcanica - Acta V Serdicae 1990, s. 49-60. tenże, *Sanctuaires thraces du IIe - Ier millénaire av.n.é.*, Acta Archaeologica Carpathica XXV, 1986, s. 89-100.
¹⁴ J. Čaukova, *Trakijskoto selište*, (w:) *Pernik*, t. I, Sofia 1981, s. 52-106; M. Domaradzki, *Trakijskite ukrepatelni sborženija IV-II w.p.n.e.*, (w:) *Poselišten život v Trakija (Jambel) I*, 1982, s. 47-49; twierdzenie to krytykuje M. Čičikova, *Trakijskij grad*, Godišnik na Sofijskijat Universitet Ister. - Fakultet 57,2, 1985, s. 87.
¹⁵ D. Aladžev, P. Georgiev, D. Balabanjan, S. Vasova, I. Petrov, K. Kapelkova, *Konstancja 77*, Izveštija na Nacionalen Istoričeski Muzej 3, 1981, s. 265-332; S. Vasova, *Targovskite vrzki na naselenieto, živiale v mestnostta Asara kraj Simeonograd po dami ot amfornite pečati*, (w:) *Konstancja (Haskovo) 1985*, s. 49-60.
¹⁶ *Megallite v Trakija*, cz. I i 2, (w:) *Trakijskite pametnici*, t. I i III Sofia 1976 i 1982; P. Balabanov, *Trakijski tjursis blize do Burgas*, Izveštija na muzej ot jugoiztočna Białgaria VII, 1984, s. 11-38 oraz bibliografia i dane o nie opublikowanych badaniach, (w:) *Trakijska kultura v Rodopite i gornite porečija na Marica, Mesta i Strunia*, Smoljan 1990.
¹⁷ M. Domaradzki, *Mjastoto na numizmatičnite dannii v pručvanijata na trakijskata kultura ot kásnio željaznata epoha*, Numizmatika (Sofia) XXI, 4, 1987, 1-14.
¹⁸ M. Domaradzki, *Trakijski bogati pogrebenija*, (w:) *Terra Antiqua Balcanica - Acta III, Serdicae* 1988, s. 78-86.
¹⁹ M. Domaradzki, *Mjastoto...*, s. 7, mapa 2.
²⁰ G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, Serdicae vol. III, 1961, nr 1067 i 1068 z cytowaną tam wcześniejszą literaturą.
²¹ G. Mihailov, op. cit. s. 102-105, nr 1067-1073.
²² A. Fol, T. Spiridonov, *Istoričeska geografija na trakijskite plemena do III w. p.n.e.*, Sofia 1983, s. 83 i 121.
²³ A. Fol, *Trakija i Balkanite prez rannoelinijskietu epoha*, Sofia 1975, s. 141-166 z wcześniejszą literaturą.
²⁴ E. Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Maroneia*, Schriften GKA 26, Berlin 1987, s. 20-21.
²⁵ G. Mihailov, op. cit. nr 1114 z cytowaną tam wcześniejszą literaturą.

- ²⁶ Nie publikowane badania autora.
²⁷ J. Jurukova, M. Domaradzki, op. cit.
²⁸ J. Jurukova, *Antični i rannovizantijski moneti*, (w:) *Pernik*, t. I, Sofia 1981, s. 220-221; M. Thompson, *The Mints of Lysimachus*, (w:) *Essays in Greek Coinage pres. to S. Robinson*, Oxford 1968.
²⁹ D.M. Robinson, *Metal and Minor Miscellaneous Finds*, (w:) *Excavations at Olynthus X*, Baltimore—London 1941; *Apolonia*, Sofia 1963; Y. Grandjean, *Recherches sur l'habitat thasien à l'époque grecque*, Études thasiennes XII, Athènes-Paris 1988, s. 251-268.
³⁰ B. Filov, op. cit., s. 119-126; D.C. Kurtz, J. Boardmann, *Greek Burial Customs*, London 1971, s. 102-105, 316; M. Domaradzki, *Trakijski...*, s. 85-86.
³¹ L. Botušarova, *Pogrebenie e glinen sarkofag pri s. Pesnopolj*, Godišnik na muzeite ot Plovdivski okrąg I, 1954, 265-272; M. Apostolidis, *Neizdadeni ili neiztálkuvani nadpisi ot Trakija*, Godišnik na narodnata biblioteka i muzej v Plovdiv za 1930, Plovdiv 1932, 238-239.
³² N. Gizdova, *Mogilen nekropol pri s. Akandzieve*, Izveštija na arheologičeskija institut XLI (w druku).
³³ G. Kacarov, *Prinos kám istérijata na drevna Trakija*, Izveštija na instituta za białgarska istorija (Sofia) V, 1954, s. 165-166; Z. Gočeva, *Les Thraces et le sanctuaire de Delphes IVe siècle av. n.é.*, Bulgarian Historical Revue (Sofia) 1981, z. 3, s. 83-87.
³⁴ T. Sarafov, *Trakijskite satri*, Godišnik na Sofijskija Universitet, Fakultet na zapadni filologii, t. LXVII, z. 1, 1974, s. 121-191, z cytowaną tam literaturą.
³⁵ M.P. Foucart, *Les Athéniens dans la Chersonèse de Thrace au 4me siècle*, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres vol. 38, 1909, 2me partie, s. 83-120; A. Fol, *La vie urbaine dans les pays entre le Danube et la Mer Egée jusqu'à la conquête romaine*, Etudes Balkaniques 2-3, 1965, s. 309-317.

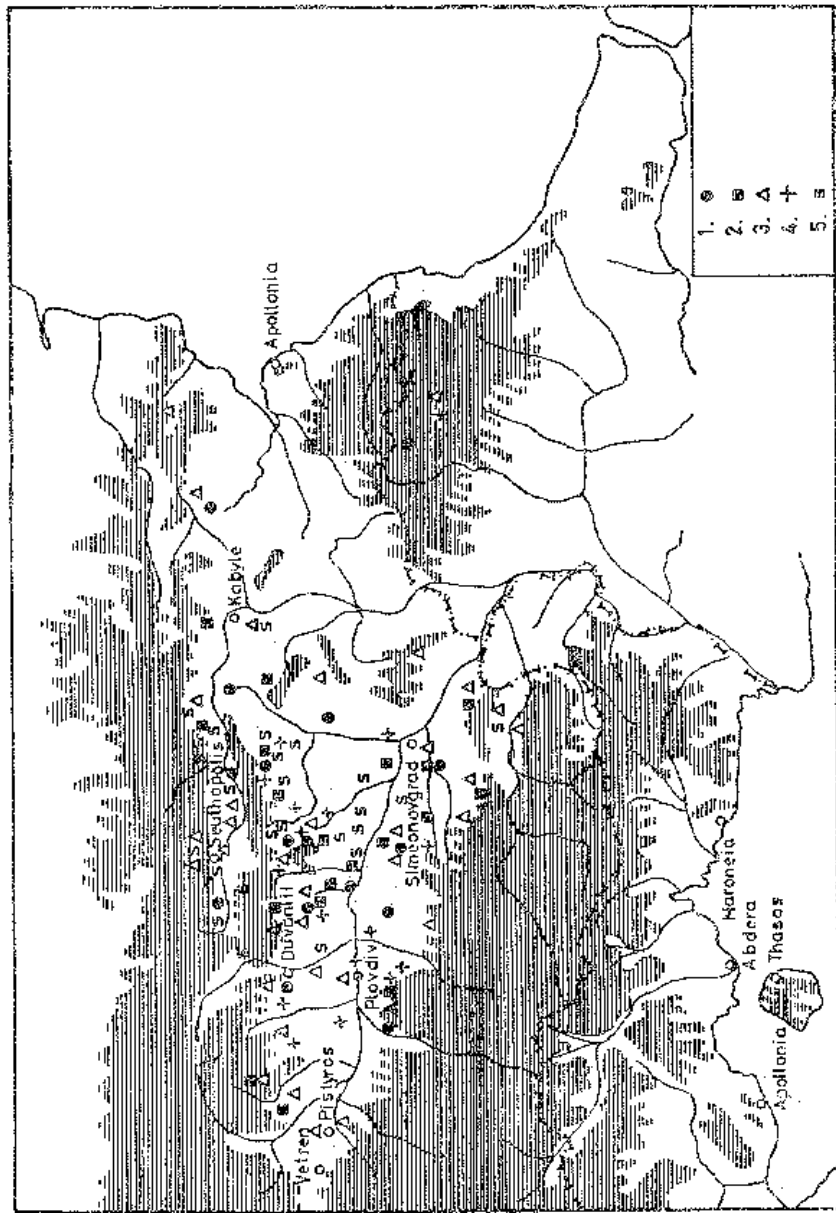
Opracowanie graficzne: S. Goszew; fotografic: Z. Cvetkova.

1. Położenie emporionu Pistyros i współczesnych mu stanowisk

2. Skarby monet z doliny Maricy i Tundży (V-I w. p.n.e.): 1 - I grupa chronologiczna, 2 - II grupa, 3 - III grupa

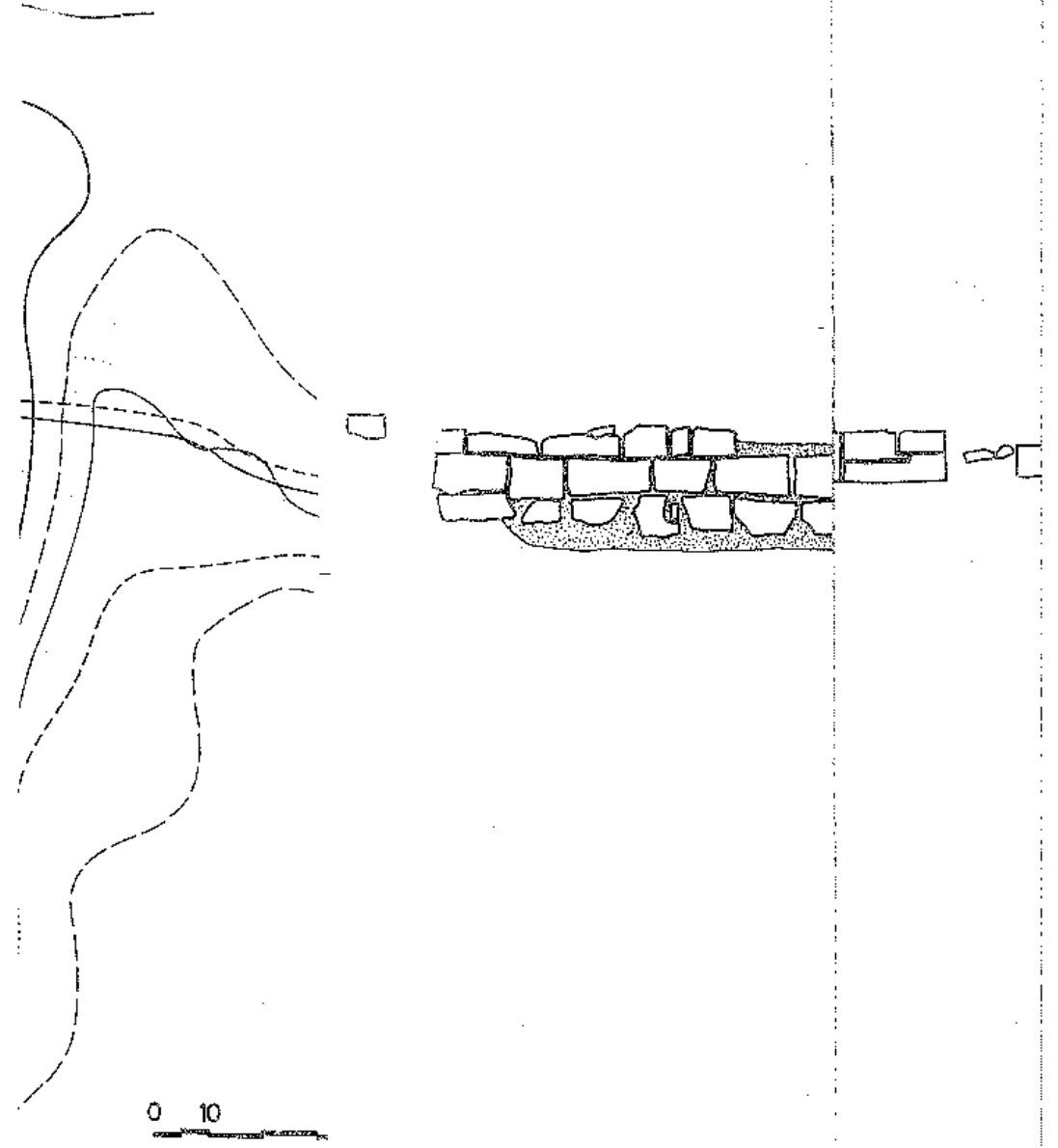
3. Bogate pochówki w dolinach Mancy i Tundzhi (koniec VI w. p.n.e do I w. n.e.): 1 - I grupa, 2 - II grupa, 3 - III grupa, 4 - IV grupa, 5 - money Southesa III

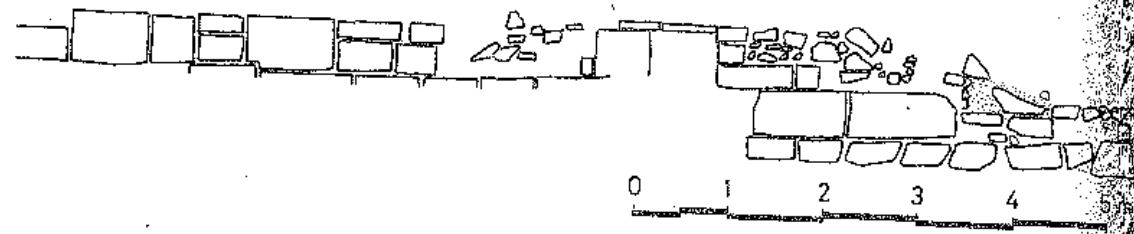
ΔΕΙ ΝΗ ΗΕΙ ΔΕΥ
 ΕΤΟΝ ΔΙΟΝ ΒΕΟΓ ΚΑΙ
 ΟΦΕΙΛΕ ΤΛΟΤΙΑΝ ΔΕΤΙΣ ΤΑΝ
 ΟΡΙΤΕ ΛΝΕ ΠΙΚΑ ΛΗΙΘΕΤΕΡΟΣ Τ
 ΤΕΡΛΙΚΡΙΝΕΣ ΟΑΙΑΝ ΤΟΥΝ ΖΕΠΙΤ
 ΣΥΓΓΕΝΕΣ ΙΚΑΙΟ ΣΑ ΟΦΕΙΛΕ ΤΑ
 ΤΟΙΣ ΕΜΠΟΡΙΤΑΙΣ ΠΑΡΑΤΟΙΣ ΟΤΑΝ
 ΚΡΓΟΥ ΤΛΟΧΡΕΛΝΑ ΠΟΚΟΡΑΣ ΜΗ
 ΠΟΙΕΙΤΗ ΓΚΑΙ ΒΟ ΣΚΗΝΟΣ ΗΝΕ ΧΟΣ/
 ΝΟΙ ΕΜΠΟΡΙΤΑΙ ΤΑ ΟΤΑΜΗ ΑΦΑΙΡΕΙΝ
 ΔΙΕ ΠΑΥΛΙΣ ΤΑΣ ΜΗ ΓΕΜΓΕΙΝ ΤΟ
 ΕΜΠΟΡΙΤΑΙΣ ΦΡΟΥΡΗ ΜΗ ΔΗΜΙΑΝ
 ΕΙΣ ΠΙΣΤΙΡΟΝ ΚΑΤΑΣ ΤΗΣ ΔΙΜΗΤΕΑ
 ΥΤΟ ΜΗΤΕ ΑΛΛ ΔΙΕ ΠΙΤΡΕΓΕΙΝ
 ΚΛΗΡΟΥΣ ΕΙΣ ΤΙΡΗΝ ΛΜ ΜΗ ΑΛΛ
 ΠΟΕΙΜΗ ΔΕ ΑΛΛ ΔΙΕ ΠΙΤΡΕΓΕΙΝ
 ΤΑΤΑ ΝΕΜΛΟΡΙΤΕ ΛΜ ΜΗ ΔΕ ΑΙΡΕ
 ΑΙΜΗΤΕ ΑΟΤΟ ΜΗΤΕ ΤΟΥΣ ΕΑ
 Λ ΝΟΥΤΕ ΛΕ ΑΚΑΤΑ ΤΑ ΣΟ ΔΟΥΣ
 ΑΡΟΡΗΣΣΕΙΝ ΟΣ ΔΕΙΣ ΜΑΡΛ ΝΕΙΑΝ
 ΑΙΡΕΤΑΙ ΕΚ ΠΙΣΤΙΡΟΥ Η ΕΚ ΤΛ ΝΕ
 ΜΠΟΡΗ ΛΝ Η Γ ΜΑΡΛ ΝΕΙ ΗΣ ΕΙΣ ΠΙΣΤ
 ΟΡΗ ΤΑ ΕΜΠΟΡΙΑ ΒΕΛΑΝ ΑΓΡΑΣΕ
 ΝΤΟΥΣ ΕΜΠΟΡΙΤΑΣ ΤΑΣ ΑΓΑΘ
 ΡΑΣΑΝ ΟΙ ΓΕΙΓΚΑΙΚ ΛΕΙ ΜΑΜΑ
 ΑΠΕΡΚΑΙ ΕΓΚΟΤ ΝΟΣ ΑΝ ΔΡΑΜ
 ΝΙΤΗΝ ΟΥ ΔΗΣ ΛΟΥ Δ ΕΑ ΓΟΚΤ
 ΕΛΟΥ ΔΕ ΑΦΑΙΡΗΣΟ ΜΑΙ ΧΡΗΜΑ
 ΟΥΤΕ ΣΛΝΤΟΣ ΟΥΤΕ ΑΡΟΟΑΝ ΟΝ
 ΟΥΤΕ ΑΥΤΟΣ ΟΥΤΕ ΤΛ ΝΕ ΜΛΝ
 ΔΕΙΣ ΟΥ ΔΕ ΑΡΟΛΛ ΛΝ ΗΤΕ ΛΝΟΥ
 ΔΑΣΙ ΛΝΟΣ ΟΙ ΕΜ ΠΙΣΤΙΡ ΛΕΙΣΙ
 ΤΕ ΑΡΟΚΤΕ ΝΕ ΛΟΥ ΔΕ ΝΑ ΟΥΤΕ
 ΟΥΤΕ ΑΦΑΙΡΗΣΟ ΜΑΙ ΧΡΗΜ
 ΛΝΤΟΣ ΟΥΤΕ ΑΡΟΟΑΝ ΟΝ
 ΑΥΤΟΣ ΟΥΤΕ ΤΛ ΝΕ ΜΛΝ
 ΤΛΝ ΟΙΚΗΤΟΡ ΛΝ
 ΤΛΝ ΟΥ ΕΜΠΟΡ
 ΟΝΕΙΣ ΙΝΑ ΙΑ Μ
 ΝΕ ΑΜ ΜΗ ΔΑ Μ
 ΗΣ ΔΙΚΗ ΤΟ
 ΤΕ ΒΛ ΑΛΛΑ
 ΧΕ ΒΕΤΗ ΝΕ Γ
 ΟΥ ΕΝΙΑΥΤΟ
 Δ

4. Inskrypcja z Asar Dero koto Vetren 0 4 20cm

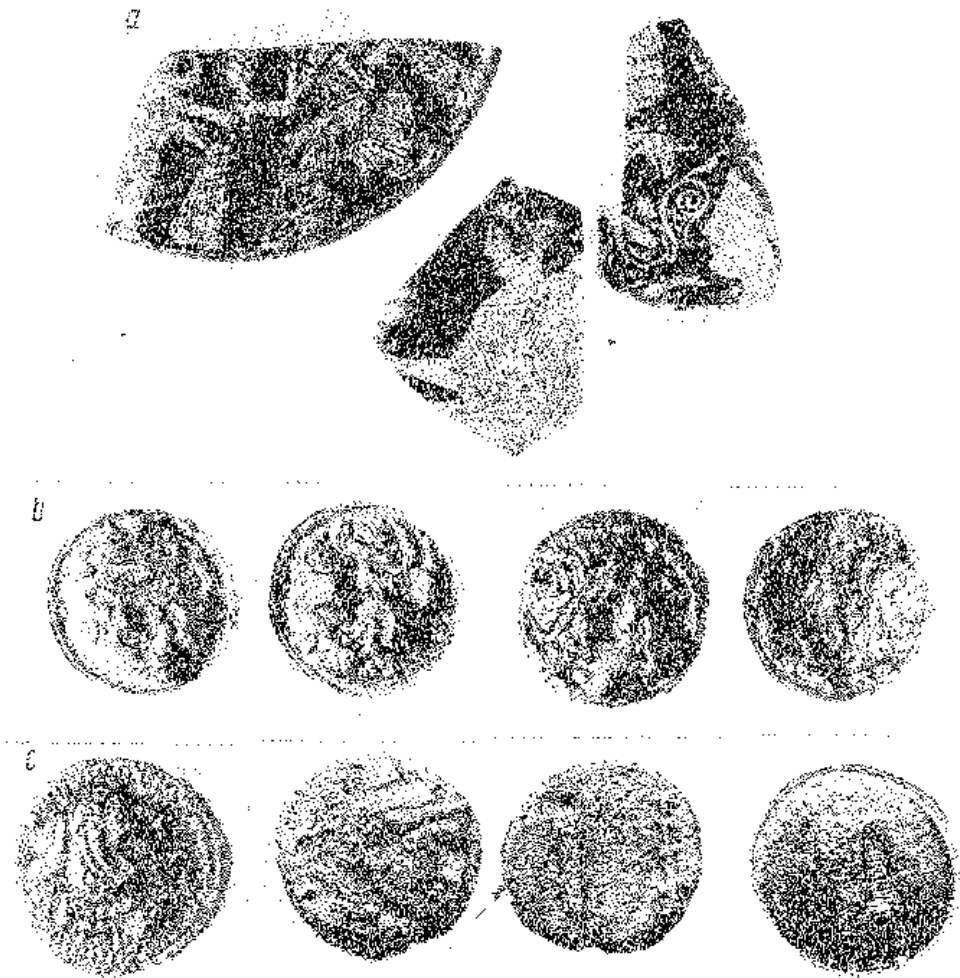
5. Inskrypcja z emporionu Plistyros

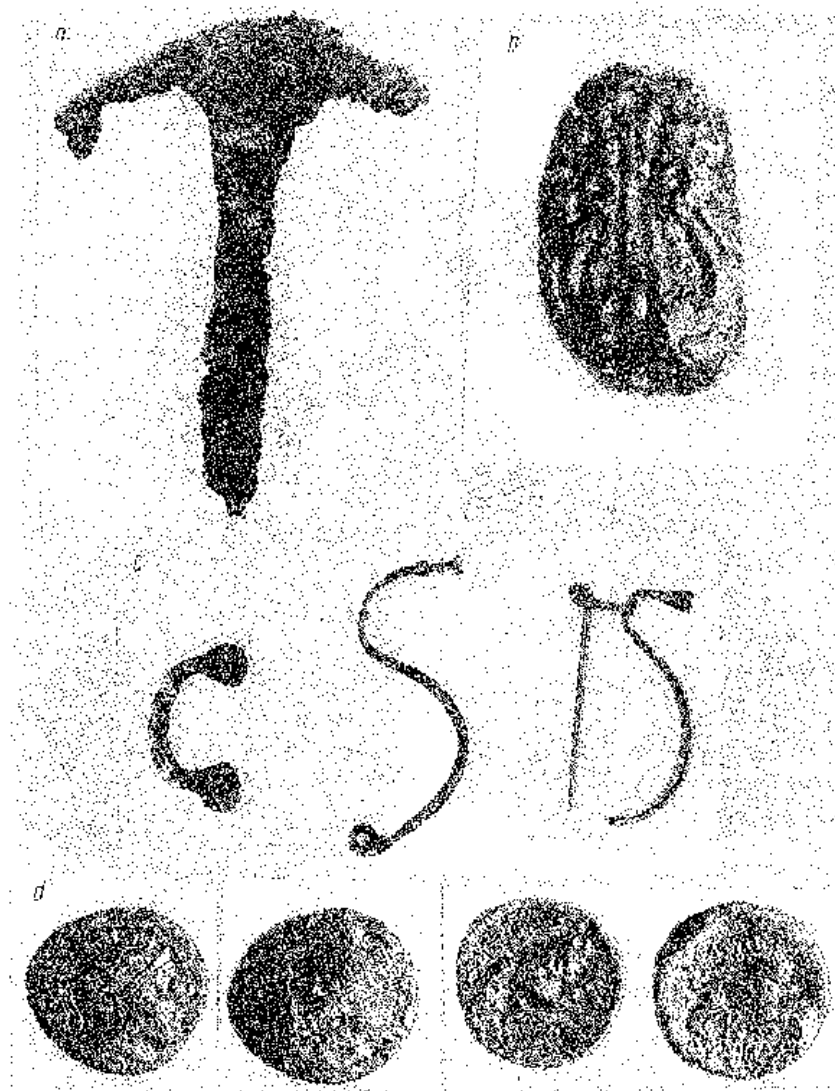

8. Mur obrzeżny z ociekającą cegłą wewnątrz Piśtynos

9. Zabytki z pierwszej fazy rozwojowej emporionu Pistyros: a - rożen żelazny, b,c - monety Amalokosa I, brąz i srebro

10. Zabytki z drugiej fazy emporionu Pistyros: a - ceramika attycka, b - brązowe monety Filipa II, c - brązowe monety Aleksandra Wielkiego

11. Zabytki z trzeciej fazy rozwojowej emporionu Pistoros: a - żelazny młoteczek, b - brązowa sztanca, c - brązowa zapinka, d - brązowe monety Lizymachosa

Małgorzata Biernacka-Lubańska

PÓŻNOANTYCZNE WODOCIĄGI W PŁOWDIW

Przed dworcem kolejowym w Płowdiw, dojeżdżając do niego pociągiem z Sofii, widać korpus potężnej konstrukcji murowanej długości ok. 250 m, stanowiącej fragment wiaduktu¹. Jest to współczesna rekonstrukcja późnoantycznego akweduktu, doprowadzającego wodę do Filippopolis-Trimontium ze źródeł, które wypływają u podnóża najbardziej na północ wysuniętych stoków Rodop - najpewniej w okolicach dzisiejszego Kuklen.

Rekonstrukcje monumentalnych architektonicznych zabytków antycznych należą do rzadkości. Znamy wprawdzie sporo przykładów adaptacji, renowacji lub bezpośredniego wykorzystania fragmentów starych rzymskich urządzeń do potrzeb nowoczesnego wodociągownictwa, niemniej nie odtworzono dotychczas nigdzie części wodociągu antycznego dla podkreślenia samego tylko faktu jego istnienia w zamierchłej przeszłości. Ma to niewątpliwie przyczynić się do podniesienia prestiżu współczesnego, drugiego co do znaczenia miasta Bułgarii. Obecność okazałej budowli² świadczy o mądze miasta i bogactwie jego mieszkańców oraz roli, jaką odegrało w dziejach. Zrekonstruowany fragment wodociągu stanowi niewątpliwie symbol historyczno-kulturowego znaczenia miasta i wizytówkę dla regionu, a nawet całego kraju³.

Przypomnijmy, iż pierwszym badaczem, który zainteresował się tym wodociągiem był D. Cončev, prowadzący na tym obszarze badania terenowe i wykopaliska w latach 1935-1936. Odkrył on wówczas pozostałości rzymskiego wodociągu na ostatnim przed miastem odcinku długości 6 km. Stanowiły je filary akweduktu, wzniesionego tam dla pokonania występującego przed miastem bagiennego terenu. Rekonstrukcję trasy oraz interpretację pozostałości wodociągu przedstawił Cončev w monografii poświęconej Płowdiw⁴, a opublikowanej w 1938 r. (ryc. 1). Według Cončeva, wodociąg zasilany był przez wodę ujmowaną z dwóch źródeł wypływających koło dzisiejszego Kuklen i w miejscowości Markovo. Była ona prowadzona początkowo dwoma odrębnymi kanałami, które - jego zdaniem - miały się łączyć przed obecnym Komatievo, aby ostatni odcinek trasy pokonać wspólnym kanałem, biegnącym po akwedukcie, datowanym przez Cončeva na pierwszą połowę II w. n.e.

W okresie II wojny światowej, w latach 1942-1944, pozyskano nowe materiały, które następnie uzupełniono wynikami badań archeologicznych prowadzonych w la-

tach 1959-1960 i w 1964 r. Wykorzystali je w swych pracach L. Bošarova i K. Kolev⁵, którzy podtrzymali w swych publikacjach wszystkie opinie Cončeva, uzupełniając je o nowe odkrycia (ryc. 3). Natomiast V. Velkov⁶ i T. Ivanov⁷ zajęli odmienne stanowisko uważając, że antyczne miasto miało dwa murowane wodociągi, przebiegające jedynie razem po wspólnym akwedukcie występującym za Komatievo. Podobny punkt widzenia zaprezentowała M. Biernacka-Lubańska⁸, uzasadniając go faktem odsłonięcia na terenie Płowdiw kilku równoległe do siebie biegnących przewodów, występujących już za akweduktem na różnych poziomach. Dodatkowym zaś argumentem za tym, że Trimontium zaopatrywane było przez dwa odrębne murowane wodociągi, jest też - jej zdaniem - fakt zaznaczenia na monecie Antonina Piusa⁹ dwóch niezależnych wodociągów, personifikowanych przez dwa bóstwa, ukazane na tle akweduktu i panoramy miasta.

W latach 1977-1980 i w 1985 r., w związku z budową nowego węzła transportowego na szosie komatiewskiej w Płowdiw i pracami podjętymi nad uzbrojeniem terenu przeznaczanego pod zabudowę nowego kwartału mieszkaniowego Komatievo (ryc. 3), odkryto nowe relikty wodociągów antycznych¹⁰. W wyniku tych prac E. Kesjakova ustaliła¹¹, że Trimontium zaopatrywane było w okresie późnoantycznym w wodę dostarczaną przez dwa murowane wodociągi, biegnące równoległe do siebie w odległości 30-40 m. Ostatni przed miastem odcinek swej trasy pokonywały przebiegając po odrębnych akweduktach, wzniesionych nad otaczającymi antyczne miasto grzędzawiskami, które rozpościerały się w promieniu kilku kilometrów przed nim.

Akwedukt wschodni - określany przez Kesjakovą jako I - odkryty został w sześciu miejscach (ryc. 4). Prawdopodobnie pobierał on wodę ze źródeł wypływających w Kuklen. Przebadano go na łącznej długości ok. 80 m. Z nim należy wiązać pozostałości filaru znajdującego się w domu przy ul. Łajpcig 25¹². Rozmiary filarów i odległości między nimi były różne. Szerokość ich wahała się od 1,80 do 3,5 m, długość 2,16-4,55 m, a rozstawienie filarów od 5,15 do 11,80 m, w zależności od warunków terenowych (ryc. 5). Do budowy filarów, wzniesionych na terenie uprzednio palowanym dla wzmocnienia stabilności gruntu, wionnie użyto resztek cegieł (ryc. 6) różnej grubości, związanych zaprawą wapienną wymieszaną ze znaczną ilością proszku i tłuczni ceramicznego¹³. W fundamentach filarów tego akweduktu stwierdzono ślady przebudowy: dobudowane później rozszerzenia i wydłużenia filarów. Te uzupełnienia fundamentów filarów odcinają się wyraziście od pierwotnej budowli grubą fugą. W użytym do ich budowy materiale nie dostrzeżono żadnej różnicy. Uważa się, że poprawki te powstały ze względu na błędy konstrukcyjne lub wadliwe plany, niezbyt dostosowane do warunków terenowych (mała stabilność gruntu)¹⁴. Niewątpliwie powiązanie tego akweduktu z urządzeniami wodociągowymi odkrytymi przy pl. 19 Novembra spowodowało, że został on datowany na początek V w. n.e. Wodociąg ten biegł bowiem po murach zniszczonego w końcu IV w. amfiteatru¹⁵. Zaopatrywał on północne dzielnice miasta, rozlokowane u podnóża Trójwzgórza (Taksim Tepe, Nebet Tepe i Džambaz Tepe).

Akwedukt zachodni - zaczynający swój bieg najpewniej w mieście Marata koło

Markovo, określany przez Kesjakovą jako II (ryc. 4) - zbadany był sondażowo przy stadionie w dzielnicy Komatievo i u podnóża Džendem Tepe koło sofijskiej linii kolejowej¹⁶. Na przestrzeni ok. 700 m odkryto resztki platformy¹⁷, po której przebiegał w tym miejscu akwedukt. Platformę o dwustopniowej odsadźce stanowił naszyw muru o szerokości 3,40 m i wysokości 2 m. Została ona wzniesiona z kamienia łamanego, z zaprawy nasyczonej pudrem ceramicznym i grubym tłuczniem ceglanym. W wielu miejscach z obu stron platformy występowały późniejsze dopelnienia o wymiarach 1 x 2 m, wskazujące na remont tego akweduktu¹⁸. Były one połączone z pierwotnym murem platformy na fugę. Wzniesione na platformie filary akweduktu, oddalone od siebie w równomiernych odstępach (3,75 m), występowały w miejscach wzmocnienia platformy przez zewnętrzne przypory. Filary wzniesione były na planie krzyża o zewnętrznych wymiarach 3,40 x 4,40 m. Odsłonięte w siedmiu różnych punktach, niedaleko przystanku autobusowego Pčela, fragmenty filarów zachodniego akweduktu, biegnącego poza platformą, mają różną długość: od 2,30 m do 8,33 m - przy zakręcie akweduktu w kierunku północno-zachodnim¹⁹. Mur filarów licowany był cegłą. Zachowały się one na wysokości dwóch, a czasem i więcej, rzędów kwadratowych cegieł (o wymiarach 0,30 x 0,30 m i grubości 0,03-0,045 m), połączonych grubszymi od nich fugami. Znaczna część cegieł sygnowana jest greckimi literami β i φ oraz innymi, nieznanymi dotychczas z innych budowli Filippopolis-Trimontium. W dolnej części platformy zachowały się ślady po horyzontalnie ułożonych w poprzek muru belkach (o wymiarach 0,20 x 0,30 m). Miejsca po belkach widać z obu stron lica. Przy filarze (nr 3) we wschodnim lica odkryto tkwiące w murze, wertykalnie weń wmurowane gliniane rury (długości 0,37-0,41 m, wewnętrznej średnicy 0,24 m i grubości 0,05 m), które połączono ze sobą białym spoidłem (ryc. 7-8). Prześledzono je na całej zachowanej wysokości platformy, sięgającej w tym miejscu 1,70 m²⁰. Początek ich znajdował się pod platformą i zamurowany był od dołu cegłą i zaprawą. Podobne rurociągi tkwią nie tylko od zewnątrz. Występują także wewnątrz rdzenia muru, co świadczy o tym, iż nie miały one nic wspólnego z prowadzonym po akwedukcie kanałem wodociągowym. Były to niewątpliwie urządzenia do osuszania muru wzniesionego na bagnie²¹. U podnóża Džendem Tepe, na trasie II akweduktu, prześledzono resztki wodociągowego urządzenia, składającego się z trzech zachowanych filarów. Przypuszcza się, że istniał jeszcze jeden - czwarty, który zniszczono prawdopodobnie podczas współczesnych prac budowlanych. Filary te wyznaczały narożniki wielkiego prostokątnego pomieszczenia, o przybliżonych wymiarach 13 x 30 m. Był to zapewne zbiornik²² służący nie tylko do magazynowania wody na wypadek awarii, ale także do regulowania szybkości przepływu wody przy zmniejszonym jej debicie. Pełnił też - jak się wydaje - rolę osadnika, ponieważ w odległości 100 m na północ, u podnóża Džambaz Tepe, wodociąg przebiegał jako podziemny przewód dystrybucyjny, do którego należało wprowadzić wodę oczyszczoną i o wyrównanym przepływie²³. Wodociąg ten zaopatrywał w wodę pitną obszar miasta położony na wschód i południowy wschód od Trimontium (trzech wzgórz: Nebet i Taksim Tepe oraz Džambaz)²⁴. Powiązanie pozostałości tego akweduktu z kanałem

wodociagowym odkrytym na pl. 19 Noemvri - który, jak ustalono, przechodził po ruinach stadionu (amfiteatru) i murach obronnych Marka Aureliusza zniszczonych dopiero w końcu V w. - spowodowało, iż powstanie tego wodociągu datowano na początek VI w.²⁵ Pochodzi on zapewne z czasów Justyniana, kiedy to dokonano licznych renowacji późnoantycznych miast i zaopatrujących je w wodę wodociągów, a także rozpoczęto budowę nowych obiektów²⁶.

W dzielnicy mieszkaniowej Komatievo, pomiędzy linią przebiegu omówionych akweduktów, równoległe do nich, ciągnął się gliniany rurociąg²⁷. Odkryto go w 1979 r. na odcinku 60 m długości przy Pomniku Partyzanta, a także u podnóża Dżendem Tepe na głębokości 2 m poniżej powierzchni. Rurociąg ten zbudowany był z rur oznakowanych małą literą "b". Długość rur wynosiła 0,37-0,48 m, a wewnętrzna średnica 0,24 m. Odslonięto także kamienny rozdzielnik, wykonany z piaskowca. Odprowadzał on część wody bocznym odgałęzieniem, odchodzącym pod kątem prostym. Rurociąg odgałęzienia był mniejszy. Jego średnica wynosiła 0,16 m. Wodociąg ten przebiegał po skłonach Dżendem Tepe, Bunavdzika, Sehat Tepe i podążał ku podnóżu Dżambaz Tepe, zaopatrując południowe i południowo-zachodnie dzielnice dolnego miasta²⁸. Rurociąg był zainstalowany bezpośrednio w wykopie ziemnym, nie mającym podmurówki i bocznego zabezpieczenia. Datowany jest na II-IV w.²⁹

Nie zajmując się w tym miejscu dystrybucją wody w antycznym mieście, zaznaczyć wypada, iż w wielu jego punktach odslonięto resztki murowanych kanałów na różnych poziomach. To samo można powiedzieć o glinianych i ołowianych rurociągach. Najstarsze z nich przebiegały pod nawierzchnią ulic datowanych na II w. n.e. Świadczy to więc o istnieniu w tym czasie dobrze rozwiniętej sieci dystrybucyjnej, zasilanej sprawnie działającymi wodociągami³⁰. Poświadczą to także wyryte na wspomnianej monecie Antonina Piusa przedstawienie³¹. Widnieją na nim personifikacje dwóch wodociągów oraz arkady akweduktu (ryc. 9). Przedstawienie to można różnie interpretować. Można uznać, iż do miasta dochodziły w tym czasie dwa odrębne akwedukty, należące do różnych wodociągów, jak sądzi Kesjakova³². Można też przyjąć sugestię Cončeva, według której do miasta prowadził jeden akwedukt. Niósł on wodę pobieraną z dwóch rodopskich źródeł, które po połączeniu się przed Komatievo tworzyły jeden wodociąg³³. Równie prawdopodobne będzie przypuszczenie³⁴, że po jednym akwedukcie mogły przechodzić dwa wodociągi, których kanały przebiegały niezależnie od siebie - jeden nad drugim, jak to wielokrotnie miało miejsce w Rzymie³⁵. Definitywne rozstrzygnięcie tej kwestii należy odłożyć do czasu pozyskania nowych materiałów źródłowych, pozwalających zbadać i dokładnie odtworzyć dzieje wodociągów Filipopolis-Trimontium.

Zaznaczyć jeszcze wypada, iż dzięki ostatnim odkryciom dokonany w Płowdiw, udało się Kesjakovej³⁶ ustalić ilości wody doprowadzanej tymi wodociągami. Korzystając z formuły Maninga-Schriklera obliczyła, że miasto otrzymywało ok. 480 l/sek. lub 43000 m³ wody na dobę, podczas gdy obecnie doprowadza się doń 1900 l/sek., czyli 164000 m³ na dobę. Biorąc aktualne zaludnienie miasta (370000 mieszkańców), na jednego mieszkańca przypada 456 l wody na dobę. Zakładając, że anty-

czne miasto nie miało więcej niż 100000 ludności, ilość wody przypadającej na jednego mieszkańca miasta w VI w. wynosić musiała ok. 430 l na dobę, a więc nie wiele mniej, mimo iż zapotrzebowanie na nią obecnie jest większe ze względu na potrzeby przemysłu.

Dzięki ostatnim odkryciom w Płowdiw uzyskaliśmy szereg istotnych nowych danych, przyczyniających się do zmiany niektórych obiegowych poglądów na temat upadku późnoantycznych miast i ich wodociągów. Odwrotnie, budowa tak znakomych, monumentalnych wodociągów świadczy o bogactwie i rozwoju miasta, które - jak można mniemać - przeżywało w V-VI w. swe ekonomiczne apogeum i domino-owało nad całym obszarem Tracji i Mezji.

Zważywszy na fakt eksploatacji źródeł rodopskich przez całą starożytność i następne epoki, łącznie z dołą obecną³⁷, musimy traktować zachowane relikty akweduktów w Płowdiw jako świadectwo długotrwałej tradycji i ciągłości kulturowej w zakresie wodociągownictwa.

Przypisy

¹ E. Kesjakova, *Razkopki na akvedukta na Filipopol. Arheologičeski otkritija i razkopki prez 1985 g., XXXI Nacionalna Konferencija po Arheologija v'v V.T'rnovo, V. T'rnovo 1986, s. 74; w innym miejscu mowa o mającej 350 m długości platformie pod filarami akweduktu. Por.: E. Kesjakova, *Akveduktite i vodosnabhdjavaneto na Filipopol, Arheologija, XXV 1983, 1-2, s. 70.**

² Kesjakova, *Akveduktite...*, op. cit., s. 74.

³ Rekonstrukcji dokonano według projektu V. Kolarovej - architekta z Archeologicznego Muzeum w Płowdiw. Wysokość zrekonstruowanego akweduktu sięga 11,40 m.

⁴ D. Cončev, *Prinosi k' m starata istorija na Plovdiv, Sofija 1938, s. 77-94.*

⁵ L. Botušarova, *Antičnijat Filipopol v svetlinata na novite arheologičeski razkopki, (w:) Arheologičeski proučvanija za istorijata na Plovdiv i plovdivski kraj, Plovdiv 1966, s. 48; K. Kolev, *Vodosnabhdjavaneto na Filipopol, Otčestven Glas, Plovdiv 1965, br. 6484, s. 4; K. Kolev, *Monelite kato izvori za istorijata na Plovdiv, Arheologičeski proučvanija za istorija na Plovdiv i plovdivski kraj, Plovdiv 1966, s. 75-77.***

⁶ V. Velkov, *Grad t v Trakija i Dakija prez k'snuta antičnost, Sofija 1959, s. 197.*

⁷ T. Ivanov, *Vodosnabhdjavane i kanalizacija na gradovete ot rimsku i k'snoantičnata epoha v B'lgarija, Arheologija, IX 1967, 2, s. 17.*

⁸ M. Biernacka-Lubańska, *Wodociągi rzymskie i wczesnobizantyjskie z obszaru Mezji Dolnej i północnej Tracji, Wrocław-Warszawa 1973, s. 59 i 89.*

⁹ M. Biernacka-Lubańska, *Iconographic Sources to the History of Roman Aqueducts in Northern Thrace, Archaeologia Polona, XIV 1973, s. 321.*

¹⁰ E. Kesjakova, *Razkopki na akvedukta na Filipopol, Arheologičeski otkritija i razkopki prez 1977 g., XXIII Nacionalna konferencija v gr. Vidin, Sofija 1978, s. 69-70; por. także przypis 1.*

¹¹ E. Kesjakova, *Akveduktite...*, op. cit., s. 63-76; E. Kesjakova, *Vodosnabhdjavaneto na Filipopol prez rimskata i k'snoantična epoha, (w:) 100 Godini Narodni Arheologičeski Muzej Plovdiv, t. II, Plovdiv 1985, s. 114-120.*

¹² Kesjakova, *Akveduktite...*, op. cit., s. 66.

¹³ Kesjakova, *Akveduktite...*, op. cit., s. 66; Kesjakova, *Vodosnabhdjavaneto...*, op. cit., s. 115.

¹⁴ Kesjakova, *Akveduktite...*, op. cit., s. 71.

¹⁵ Tamże, s. 73.

¹⁶ Kesjakova, *Vodosnabhdjavaneto...*, op. cit., s. 115-116.

¹⁷ Tamże, s. 115.

¹⁸ Kesjakova, *Razkopki...*, XXXI Nacionalna..., op. cit., s. 74.

¹⁹ Kesjakova, *Akvedukcije...*, op. cit., s. 70.

²⁰ Kesjakova, *Rozkopki...*, XXXI Nacionalna..., op. cit., s. 73.

²¹ Kesjakova, *Akvedukcije...*, op. cit., s. 67; *Serdika*, t. I, Sofija 1964, s. 85; M. Biernacka-Lubańska, *Konstrukcyjne znaczenie podziemnych korytarzy odkrytych pod łazniami rzymskimi na terenie Bułgarii*, *Archeologia*, XVII 1966 (1967), s. 246-258.

²² Kesjakova, *Vodosnabdžavaneto...*, op. cit., s. 115.

²³ Tamże, s. 116-117.

²⁴ Tamże, s. 117.

²⁵ Kesjakova, *Akvedukcije...*, op. cit., s. 73.

²⁶ Velkov, op. cit., s. 186, 198; I. Vencedikov, *Edin nov starokristijanski nadpis v Serdika*, (w:) *Izledovanija v čest na akad. D. Dečev*, Sofija 1958, s. 323-331; D. Nikolov, *Vodosnabdžavaneto na Augusta Trajana*, *God. Muz. Jug. Izl. B lg.*, II 1979, s. 38.

²⁷ Kesjakova, *Akvedukcije...*, op. cit., s. 68.

²⁸ Tamże, s. 70.

²⁹ Tamże, s. 73.

³⁰ Kesjakova, *Vodosnabdžavaneto...*, op. cit., s. 117.

³¹ Biernacka-Lubańska, *Wodociągi...*, op. cit., s. 59.

³² Kesjakova, *Akvedukcije...*, op. cit., s. 73; Kesjakova, *Vodosnabdžavaneto...*, op. cit., s. 117.

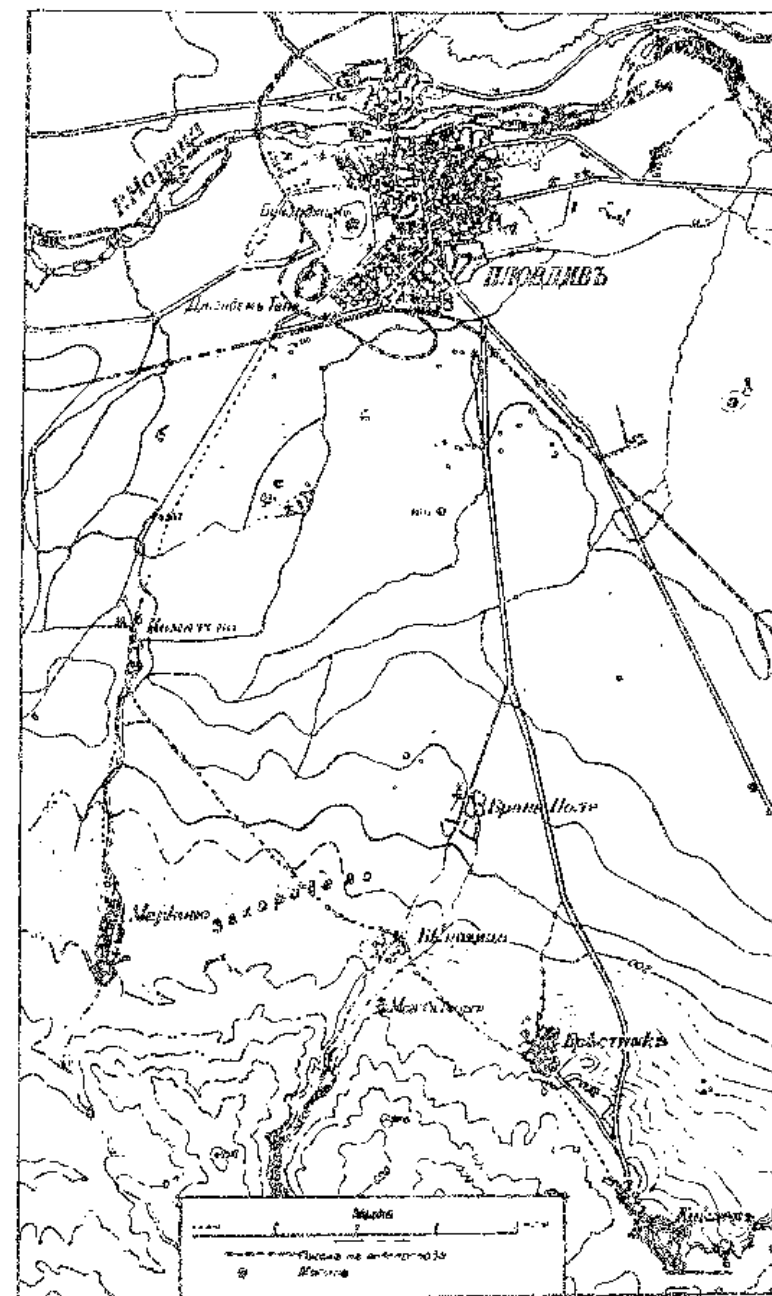
³³ Cončev, *Prinas...*, op. cit., s. 77-94.

³⁴ Biernacka-Lubańska, *Wodociągi...*, op. cit., s. 59, 89.

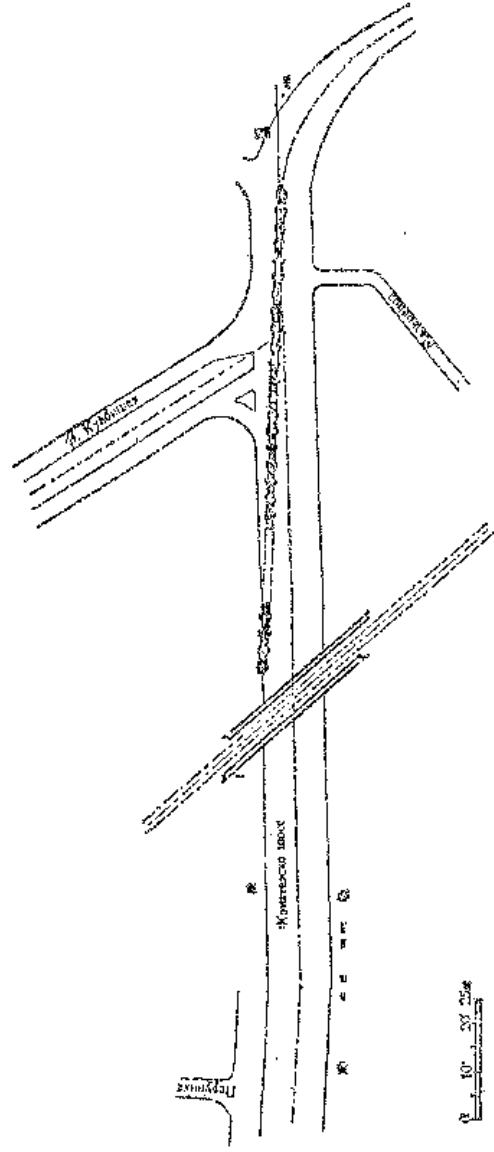
³⁵ G. Lugli, *Roma antica il centro monumentale*, Roma 1946, s. 152, ryc. 37.

³⁶ Kesjakova, *Vodosnabdžavaneto...*, op. cit., s. 119; Kesjakova, *Akvedukcije...*, op. cit., s. 73.

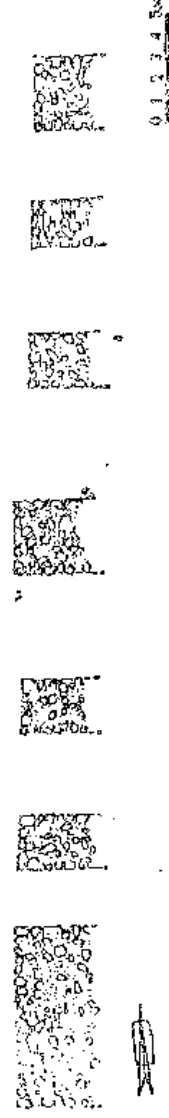
³⁷ Biernacka-Lubańska, *Wodociągi...*, op. cit., s. 221.

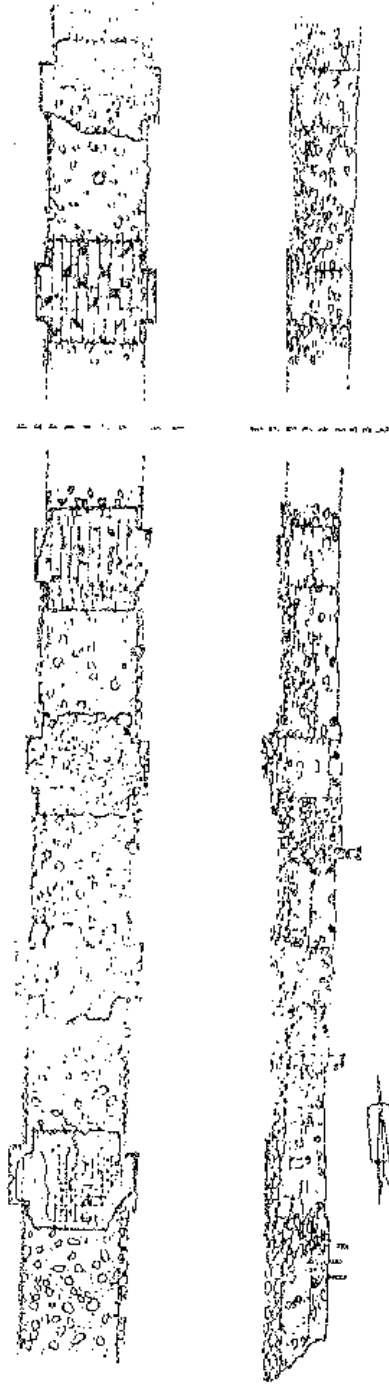
1. Plan okolice Plovdiv z zaznaczeniem przebiegu trasy wodociągu rzymskiego Filippopolis-Bimontium (D. Cončev, *Prinas k'm starata istorija na Plovdiv*, Sofija 1958, ryc. 88, s. 81)

4. Plan przebiegu odkrytych pozostałości akweduktów nr 1 i 2 na szosie komatińskiej w Płowcach
(E. Kesjakova, *Akwedukty...*, op. cit., ryc. 3, s. 64)

5. Plan odkrytych fundamentów filarów akweduktu nr 1 przy przystanku autobusowym Peda w Płowcach
(E. Kesjakova, *Akwedukty...*, op. cit., ryc. 2, s. 64)

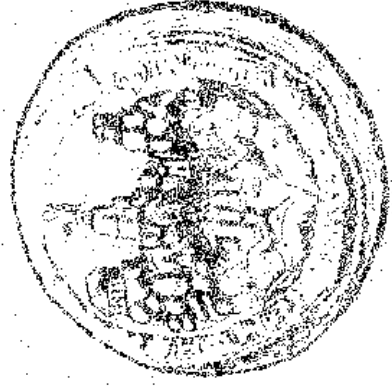
6. Przekrój poziomy i pionowy platformy akweduktu nr 2 odkrytego przy szosie komatińskiej (E. Kesjakova, *Akwedukty...*, op. cit., ryc. 10, s. 68)

7. Platforma akweduktu nr 2 przy szosie komatińskiej w Płowcach (Foto Muzeum Archeologicznego w Płowcach)

8. Wertykalna rura wmurowana w ścianę platformy akweduktu nr 2 w Płowdiw (Foto Muzeum Archeologicznego w Płowdiw)

9. Przeris przedstawienia z rewersu monety Antonina Piasa, zawierającego personifikację dwóch wodociągów (czytających lub wzniesionych dopiero w tym okresie) na ile panoramy miasta i arkad akweduktu.
(K. Kolov, *Monetna...*, op. cit., tyc. 32, s. 76)

Jerzy Żelazowski

MIEJSCE KULTU HEROSA TRACKIEGO W ODESSOS

Kult Herosa Trackiego w Odessos (Werna) poświadczają głównie marmurowe płyty i płytki reliefowe¹. Znajdują się na nich przedstawienia Jeźdźca Trackiego. Zgodnie z typologią tych wizerunków opracowaną przez G. Kazarowa², można stwierdzić, iż w Odessos spotykamy w równym stopniu "jeźdźca na koniu stojącego przed ołtarzem" - typ A (ryc. 1), jak i "jeźdźca na koniu podczas polowania" - typ B (ryc. 2). Zwraca uwagę brak "jeźdźca wracającego z polowania" - typ C. Wydaje się, iż wyjaśnienia tego zjawiska należy szukać w genezie przedstawień Jeźdźca Trackiego, która związana jest ze sztuką grecką i sięga w przypadku typu A okresu klasycznego, zaś typu B okresu hellenistycznego. Typ C jest najpóźniejszym wariantem ikonografii Jeźdźca Trackiego i wywodzi się z typu B³.

Kult Herosa Trackiego ukształtował się w okresie hellenistycznym, o czym świadczą jego najstarsze znane świadectwa z Egiptu. Został przeniesiony przez ludność pochodzenia trackiego, przybywającą do monarchii Ptolemeuszów w charakterze kupców, a przede wszystkim najemnych żołnierzy⁴. W tym też okresie przedstawienia Jeźdźca Trackiego musiały nabrać charakteru kultowego, co w dużym stopniu komplikowało możliwość późniejszych zmian w ikonografii Herosa Trackiego. G. Kazarow zdawał sobie sprawę, iż w każdym typie przedstawienia Jeźdźca Trackiego istnieją pewne różnicowania i warianty⁵, jednak nie zmieniają one zasadniczo jednolitej ikonografii Herosa Trackiego.

Można przypuszczać, iż wyobrażenia Jeźdźca Trackiego z Odessos obrazują wczesne "zastygnięcie" jego ikonografii. Oczywiście nie jest to bezpośredni argument na rzecz kultu Herosa Trackiego w Odessos w okresie hellenistycznym. Na obecność Jeźdźca Trackiego wśród mieszkańców Odessos już w tym czasie zdają się wskazywać, zdaniem wielu badaczy, płyty wotywnic, m.in. z dedykacją ku czci Herosa Karabasmosa⁶, oraz hellenistyczne monety Odessos z przedstawieniem jeźdźca z rogami obfitości⁷. Jednak hellenistyczna proveniencja kultu Herosa Trackiego w Odessos nie zmienia w niczym faktu, iż znakomita większość przedstawień Jeźdźca Trackiego pochodzi z II-III w. n.e.

W celu określenia związku płyt i płytek z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego z ewentualnym sanktuarium istotne znaczenie posiada stwierdzenie ich funkcji. W licznych miejscach kultu Herosa Trackiego na terenie Tracji i Mezji sytuacja wydaje się

prosta. Duża liczba znalezionych, w mniej lub bardziej zwartych zespołach, płyt i płytek reliefowych, z których część ma inskrypcje wotywnne, oraz jednocześnie odkrycie pozostałości zabudowy świątynnej przesądza w sumie o ich charakterze wotywnym i eksponowaniu w sanktuarium⁸. W Odessos i okolicach sytuacja jest zupełnie inna, mimo iż ok. 100 płyt i płytek z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego przez swoją liczbę sugeruje porównanie z wnętrzem kraju. Nie zostały one jednak znalezione w zwartych zespołach i ich funkcje były różnorodne.

Charakter części płyt i płytek można określić dzięki widniejącym na nich inskrypcjom wotywnym ku czci Herosa Trackiego. Stanowiąc *ex-vota*, wystawiane przez pojedyncze osoby lub grupy ludzi, były ustawiane albo zawieszane w świątyni, ale świątyni jakiego bóstwa? Dedykacje ku czci Herosa Manimadzosa lub Karabasmosa na płytach i płytkach znajdujących w Odessos⁹ bez imion innych bóstw sugerują samodzielne miejsce kultu Herosa, ale nie mogą tego rozstrzygać. Kult kilku bóstw w jednym miejscu nie musiał pociągać za sobą wspólnych dedykacji, a te z kolei nie musiały oznaczać wspólnego miejsca kultu¹⁰.

Na płytach i płytkach z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego znanych z Odessos sporadycznie pojawiają się dedykacje ku czci innych bóstw¹¹. Ich mała liczba wskazuje na jednoznaczne treści, jakie niósł dla mieszkańców Odessos kult Herosa Trackiego. Dedykacje "Ἡρώτι Ἀσκληπιῶνι, [Θεῶ Ἀόπλ]ῶνι [Καρ]αβία[σ]ωτι" sugerują pewne przemiany, ale nie dają podstaw do rozważań o synkretyzmie religijnym. Stosunkowo często występujące w sanktuariach Herosa Trackiego wewnątrz kraju zjawisko dedykowania płytek z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego ku czci innych bóstw w Odessos uznać trzeba za marginesowe. Było ono wynikiem nie tylko zbyt często podkreślanego przez badaczy synkretyzmu religijnego¹², ale także działania czynników pozareligijnych, związanych - ogólnie rzecz biorąc - z możliwościami warsztatów rzeźbiarskich i dostępnością ich produkcji¹³.

Wśród płyt wotywnych ku czci Herosa Trackiego w Odessos - wystawianych przez grupy ludzi, czasami bliskich krewnych - szczególnie zainteresowanie badaczy wzbudzały *ex-vota* kolegiów religijnych, grupujących po kilka i więcej osób, przeważnie z kapłanem na czele (*τερενς*)¹⁴. Bardzo lakoniczne formuły tych stowarzyszeń spowodowały wiele dyskusji na temat ich charakteru i przeznaczenia¹⁵ (ryc. 3, 8). Niewątpliwie "lapidarność" stylu tych inskrypcji nie mogła stanowić trudności dla mieszkańców Odessos. Powszechnym zwyczajem musiało być określanie kapłana jakiegoś bóstwa samym terminem *τερενς*¹⁶ albo miejsce eksponowania tych *ex-votów* ułatwiało zrozumienie dedykacji. Możliwe, iż wystawienie płyt w miejscu kultu Herosa Trackiego dawało dedykacjom kontekst pozwalający na prawidłowe ich odczytanie.

Niewątpliwie *ex-vota* wskazują na powszechny charakter i publiczne miejsce kultu Herosa Trackiego w Odessos. W tym sanktuarium znajdowały się zapewne także *ex-vota* bez dedykacji, zawieszane na ścianach lub eksponowane w inny sposób, tak jak w znanych miejscach kultu Herosa Trackiego. Brak jednak kontekstu archeologicznego oraz - co za tym idzie - religijnego znajdujących w Odessos i okolicach płyt

i płytek z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego uniemożliwia określenie, jaka ich część występowała w tym charakterze.

Przedstawienia Jeźdźca Trackiego na terenie miasta antycznego nie musiały znajdować się tylko w świątyni, mogły być także w innych miejscach publicznych bądź domach prywatnych. Wskazuje na to kult Herosa Propylaios, znany także w Odessos¹⁷. Kallimach w jednym ze swoich epigramów opisał przedstawienie Jeźdźca Trackiego strzegące i ozdabiające wejście domu w Egipcie Aictiona z Amphipolis¹⁸. Na rewersach monet Bizyc z czasów Filipa Araba była brama miasta z dwiema wieżami, zaopatrzona w przedstawienie trzech aimf z jednej strony i Jeźdźca Trackiego z drugiej¹⁹ (ryc. 4). Oczywiście, funkcja strażnika nie wyczerpywała treści kultu Herosa Trackiego²⁰. Jeździec Tracki mógł być przedmiotem kultu prywatnego w rozmaitych formach, stąd jego przedstawienia mogły znajdować się w różnych częściach domu, w kapliczkach domowych, atrium, a nie tylko przy wejściu. Tak samo publiczny kult nie musiał ogniskować się w jednym miejscu. Wynika z tego, iż związek znajdujących na terenie miasta antycznego zabytków kultu Herosa Trackiego ze świątynią jest tylko jednym z możliwych.

Osobno należy rozpatrywać płyty i płytki z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego pełniące funkcję stel nagrobnych, o czym świadczą epitafia (ryc. 5, 6). Duża liczba tego typu zabytków w mieście greckim nie jest przypadkowa²¹. Określenie zmarłego w epitafiach terminem ἥρωος, banalnym w okresie rzymskim, a identycznym z imieniem bóstwa, jest odzwierciedleniem genetycznych związków Herosa Trackiego z kultem zmarłych²². Trudno jednak stwierdzić, co decydowało o wyborze przedstawienia Jeźdźca Trackiego lub *coena funebris* na stelach nagrobnych²³. Mogły to być względy religijne, ale także osobiste bądź powszechne upodobania artystyczne kupujących albo aktualna sytuacja na rynku płyt reliefowych w Odessos.

Także zabytki pozbawione epitafiów mogły pełnić funkcje nagrobne. Dotyczy to szczególnie płytek z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego, które umocowywano na sarkofagach albo w centralnej części większych, wapiennych stel nagrobnych. Oczywiście płyty wapienne ozdobione marmurowymi płytkami z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego równie dobrze mogły stanowić *ex-vota*²⁴. Fakt, iż takie płytki nie pełniły samodzielnej funkcji, ale były elementem większych zabytków, wykonanych z innego, tańszego materiału, stanowi dodatkową trudność w ocenie ich charakteru, jeśli znajdowano je bez kontekstu archeologicznego. Jednocześnie można stwierdzić, niestety bardzo ogólnie, iż cena przedstawień Jeźdźca Trackiego wykonywanych przede wszystkim w marmurze, materiale importowanym do Odessos, prawdopodobnie drogą morską²⁵, oraz różne możliwości nabywcze bogatszych i biedniejszych nie warunkowały funkcji nadawanych przez mieszkańców Odessos tym wizerunkom.

Dotychczasowe rozważania wskazują, iż przedstawienia Jeźdźca Trackiego pełniły w mieście greckim bardziej różnorodne funkcje niż w sanktuariach trackich. Wyjaśnienie tego stanu rzeczy leży w istocie kultu Herosa Trackiego, ukształtowanego całkowicie według greckich wzorów ikonograficznych, a także w dużej mierze zgodnie z greckimi pojęciami religijnymi związanymi z kultem herosów²⁶. Rozwinięcie

tej myśli wydaje się ważne dla problemu roli miast nadczarnomorskich w genezie i przekształcaniach kultu Herosa Trackiego w okresie grecko-rzymskim.

Jak już wcześniej ustalono, płyty i płytek z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego z Odessos nie znaleziono w większych zespołach. Powstaje więc problem, czy miejsca odkrycia zabytków są identyczne z miejscami ich eksponowania w starożytności lub do nich zbliżone. Jeśli istniała świątynia Herosa Trackiego, a w niej zabytki wotywne, to odkrywając przypadkowo te ex-vota, należałoby się spodziewać istnienia w pobliżu sanktuarium. Słuszność takiego rozumowania została wielokrotnie potwierdzona w badaniach miejsc kultu Herosa Trackiego w głębi lądu²⁷. Chciałbym jednak przedstawić kilka uwag wskazujących na złożoną i pod tym względem sytuację na terenie miasta antycznego.

Cały materiał związany z kultem Herosa Trackiego znaleziony w Warnie i okolicach podzieliłem na dwie kategorie, tzn. na płytki - materiał możliwy do uniesienia i przeniesienia na pewną odległość przez jednego mężczyznę, i na płyty - materiał możliwy do uniesienia, ale nierozdzielny do przeniesienia na dalszą odległość przez jednego mężczyznę, wymagający do transportu minimum dwóch osób albo innego środka, np. wozu. Własne doświadczenia z zakresu archeologii eksperymentalnej przekonały mnie, iż za płytkę uznać można zabytek o wysokości i szerokości mniejszej niż 0,5 m oraz grubości ok. 0,05 m. Takie wymiary warunkują nie tylko poręczność zabytku, ale także jego wagę. Oczywiście zdaje sobie sprawę, że tak nieprecyzyjne kryteria podziału muszą budzić zastrzeżenia i wątpliwości, mimo to tak podzielony materiał rozpatrzmy pod kątem miejsca znalezienia.

W Warnie, tzn. na terenie Odessos i nekropoli otaczających z trzech stron miasto, znajdowano zbliżoną liczbę płyt i płytek, rozsianych w zasadzie równomiernie po całym obszarze, z nieznaczną preferencją dla terenu w obrębie rzymskich murów Odessos. Część płyt wykorzystano ponownie u schyłku starożytności jako materiał do budowy grobów i innych budowli²⁸. Przenoszenie w tym okresie płyt w różne miejsca w celach budowlanych dawało możliwość powstawania wtórnych skupisk zabytków, np. na terenie nekropoli późnoantycznej. Niewątpliwie mieszkańcy obficie czerpali z ogromnego rezerwuaru obróbnego kamienia - i to marmuru - w ruinach Odessos.

Natomiast w okolicach Warny, tzn. na obszarze należącym do Odessos²⁹, znajdowano z reguły płytki. W promieniu kilku kilometrów od Warny nie odkryto ani jednej płyty. Dopiero w dalej położonych miejscowościach natrafiano na jedną lub kilka płyt, znajdując ich łącznie mniej niż 10 sztuk. Specyficzną sytuację w Galata omówię w innym miejscu. Płyty rozchodziły się z Odessos równomiernie we wszystkich możliwych kierunkach, z tendencją malejącą wraz ze wzrostem odległości.

Powstaje pytanie, czy obraz ten świadczy o istnieniu kultu Herosa Trackiego w sąsiedztwie Odessos w okresie rzymskim, a przewaga płytek nad płytami na tym obszarze jest wynikiem ubóstwa Traków, których nie było stać na zakup okazałych wizerunków swojego boga, wykonywanych w greckim mieście?³⁰

Nie neguję możliwości istnienia kultu Herosa Trackiego w okolicach Odessos.

Zastanawia jednak to, iż w dedykacjach na znajdowanych w Warnie zabytkach pojawiają się tylko dwa epitety Herosa, tzn. *Maunadzios* i *Karabasmos*, których proveniencja tracka jest podawana w wątpliwość³¹, natomiast na płytach i płytkach odkrywanych w okolicach miasta występują zupełnie inne, różnorodnie epitety Herosa, mogące stanowić trackie nazwy miejscowe lub osobowe.

Mimo to równomierny rozrzut zabytków w terenie, promieniujący z Odessos, bez wyraźnych skupisk, tworzy dość specyficzny obraz kultu Herosa Trackiego. Znaczący jest brak płyt w bliskim sąsiedztwie Odessos. Sugeruje to, iż uzyskiwany dzięki współczesnym odkryciom obraz rozprzestrzenienia zabytków kultu Herosa Trackiego nie musi być prostym odzwierciedleniem sytuacji z okresu rzymskiego.

1. Sanktuarium Herosa Trackiego w Galata

Jeśli chodzi o układ materiału związanego z kultem Herosa Trackiego w Galata, miejscowości położonej kilka kilometrów na południe od Warny, to jest on dokładnie odwrotny niż w tym mieście. W Galata znaleziono kilkanaście płyt z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego, a tylko kilka płytek³². Dlaczego?

Okolo 3 km na południe od wsi Galata znajduje się miejsce zwane Kajalaka, tzn. kamienniste miejsce, położone na wysokim, morskim brzegu, zajmujące powierzchnię ok. 3 ha. Otoczone z dwóch stron wąwozami, sprawia wrażenie wzniesienia. Prowadzone na okolicznych polach prace rolne regularnie dostarczały dużo fragmentów ceramiki, lampek, monet i innych znalezisk z okresu rzymskiego i bizantyjskiego. Mieszkańcy Galata obficie czerpali stąd kamień do budowy domów. W 1931 r. na pobliskim polu odkryto kamienny grób z V w. n.e. W 1942 r. znaleziono w Kajalaka płytę z przedstawieniem Jeźdźca Trackiego, cztery lata później - podczas wydobywania kamienia - trzy dalsze płyty, zaś w 1950 r. kolejny fragment. W tym też roku przystąpiono tu do wykopalisk archeologicznych w poszukiwaniu sanktuarium Herosa Trackiego³³.

W wyniku badań odsłonięto pozostałości trójnawowej bazyliki chrześcijańskiej z V w. n.e., zbudowanej z kamienia wapiennego (ryc. 7). Stwierdzono jednak, iż do jej dekoracji wykorzystano wtórnie elementy marmurowe z innych budowli, w tym płyty z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego. Najwięcej było ich wokół absydy. Odstaniając tę część bazyliki, odkryto w rumowisku fragmenty dwóch płyt. Dalszych pięć płyt w całości lub we fragmentach znaleziono, ułożone obok siebie obłożonymi reliefami do dołu, na podłodze niedaleko miejsca, gdzie wznosił się ołtarz. Tutaj też odkryto dwie inne płyty oraz fragmenty trzeciej, a także wiele pokruszonych części przedstawień Jeźdźca Trackiego. W związku z tym stwierdzono, iż reliefy były obłożiwane bezpośrednio przed ułożeniem płyt na podłodze (ryc. 2), by zapewnić stabilność takiej wykładziny. Ponadto znaleziono fragment płyty przed progiem południowego wejścia do bazyliki, inny przy południowym murze budowli, a część kolejnej płyty odkryto w południowej części przedsionka bazyliki. W sumie w tra-

kie wykopalisk odnaleziono w całości lub we fragmentach 13 płyt z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego³⁴.

Stwierdzono także obecność innych marmurowych elementów wykorzystanych wtórnie przez budowniczych bazyliki do jej dekoracji. W centralnej nawie znaleziono nieduży kapitel koryncki oraz dwa fragmenty innego, a w części ołtarzowej dwie profilowane bazy i kapitel balustradowych kolumnienek. Tutaj też odkryto fragment architravu z częścią inskrypcji fundacyjnej jakiejś budowli z II w. n.e.³⁵ oraz dużą, kwadratową płytę, uznaną przez odkrywców za część ołtarza. Ponadto na dnie basenu w baptysterium bazyliki odsłonięto inną dużą płytę marmurową.

Znalezienie kilkunastu płyt z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego wzmogło przekonanie badaczy o istnieniu w tym miejscu sanktuarium Herosa Trackiego. W wyniku kontynuowanych w tym samym roku prac wykopaliskowych odsłonięto pod bazyliką mury wcześniejszej budowli, lecz zły stan ich zachowania uniemożliwił wytyczenie ścisłego planu. Stwierdzono jednak obecność prostokątnego założenia architektonicznego o długości 20 m i szerokości co najmniej 15 m, podzielonego wzdłuż na dwa pomieszczenia o nierównej szerokości.

Badacze analizujący materiał uzyskany podczas wykopalisk w Kajalaka zauważyli, iż sanktuarium Herosa Trackiego znajdujące się w tym miejscu różniło się od innych znanych trackich sanktuariów³⁶. Przede wszystkim należało wyjaśnić przyczyny obecności kilkunastu płyt z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego oraz braku typowych w zasadzie kilkunastocentymetrowych płytek. Wobec jednak niepodważalności zasady - płytki i płyty wotywnie, a także w tym przypadku pozostałości zabudowy ergo sanktuarium, zasady wielokrotnie sprawdzonej w innych miejscach kultu Herosa Trackiego, rozwiązań poszukiwano w rozważaniach o wpływie miasta greckiego na okoliczną ludność. Podkreślano jej zamożność i przywiązanie do kultu Herosa Trackiego w okresie rzymskim. Nie wchodząc w skomplikowaną problematykę oddziaływań kulturowych uważam jednak, iż analiza zespołu płyt znalezionych w Kajalaka może sugerować inne rozwiązanie.

Oczywiście wszystkie te płyty, podobnie jak i inne z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego znalezione w okolicach Warny, zostały wykonane w Odessos. Niektóre z nich są pod względem artystycznym podobne do odkrytych w Warnie (ryc. 8)³⁷. Na szczególną uwagę zasługuje obecność w tym zbiorze płyt z okresu hellenistycznego³⁸. G. Tončeva na ich podstawie rozszerzyła czas funkcjonowania sanktuarium w Galata także i na ten okres³⁹. Na jednej z nich, datowanej według stylu ogólnie na III w. p.n.e., jest przedstawiony "jeździec na koniu podczas polowania" (ryc. 9)⁴⁰. Ta typowa, rozbudowana scena polowania z okresu hellenistycznego dała początek typowi B przedstawień Jeźdźca Trackiego, znanych z późniejszego okresu. Obecność jednak reliefu wotywnego z nie wykształconą ikonografią Herosa Trackiego poza Grekami jest nieprawdopodobna.

Większość płyt odkrytych w trakcie wykopalisk w Kajalaka ma napisy wotywnie. Uderzające jest to, iż wyłącznie ku czci Herosa Karabasmosa. Wskazałem wcześniej, iż taki epitet Herosa nie występuje na płytach i płytkach znalezionych w okolicach

Warny, natomiast jest charakterystyczny dla dedykacji na zabytkach odkrytych w Warnie. Także porównanie imion osób pojawiających się w napisach wotywnych nie daje podstaw do stwierdzenia jakiegokolwiek specyfiki dedykacji z Galata wobec tych z Warny. W związku z tym uważam, iż przyjmując nawet istnienie sanktuarium Herosa Trackiego w Galata, należałoby uznać, iż była to podmiejska świątynia mieszkańców Odessos.

Podkreśliłem już, iż wszystkie płyty z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego, jak i inne fragmenty architektoniczne odkryte w trakcie badań archeologicznych w Kajalaka zostały wtórnie wykorzystane do dekoracji bazyliki. Podczas wykopalisk w samej bazylice, a następnie w budowli pod nią nie znaleziono żadnego fragmentu marmuru nie użytego wtórnie, który wiązałby się z ewentualnym sanktuarium. Oznacza to, że budowniczy bazyliki wykorzystali cały dostępny materiał marmurowy z wcześniejszej budowli. Oczywiście należy pamiętać o możliwości późniejszej eksploatacji "kamienistego miejsca" przez okoliczną ludność. Zwraca jednak uwagę, iż wokół Galata występują odwrotne proporcje zabytków związanych z kultem Herosa Trackiego w porównaniu z innymi okolicami Warny, tzn. znaleziono tutaj więcej płyt niż płytek.

Interpretując odkryte założenie architektoniczne pod bazyliką jako sanktuarium, przeprowadzono wokół niego w latach 1951, 1952 dalsze prace wykopaliskowe, które nie dały żadnego materiału mogącego mieć bezpośredni związek z miejscem kultu, a jedynie zabytki osadnicze na tym terenie⁴¹. Inaczej mówiąc, nie było innego materiału marmurowego w sanktuarium, jak tylko nadający się do wtórnego użycia przy dekoracji bazyliki. Jest to nieprawdopodobne. Dlatego też można uznać, iż wskutek braku dowodów na związek tego zespołu płyt z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego, a także innych elementów marmurowych z budowlą pod bazyliką nieznane pozostaje miejsce ich pierwotnego eksponowania, a co za tym idzie, nie musiały znaleźć się w Galata z pobudek religijnych.

Fakt, iż płyt jest kilkanaście, a także miejsce ich znalezienia sugeruje, że chrześcijanie budujący swoją świątynię mieli dosyć konkretny plan dekoracji bazyliki elementami marmurowymi. Do jego realizacji mogli czerpać materiał z ruin Odessos, pobliskiego rezerwuaru obrabionego marmuru. Oczywiście nie prowadzili wykopalisk w poszukiwaniu odpowiedniego kamienia, ale brali najłatwiej dostępny.

Dlaczego jednak materiałem budowlanym stały się tylko płyty z przedstawieniami Jeźdźca Trackiego, chociaż nadawały się do tego także płyty z wizerunkami innych bóstw? Ten fakt może sugerować, iż czerpano marmur z jednego miejsca, mianowicie z sanktuarium Herosa Trackiego w Odessos, które w takim razie musiało być w V w. n.e. jeszcze stosunkowo łatwo dostępne, a także mieć samodzielny charakter, o czym świadczy brak płyt ku czci innych bóstw.

Można przypuszczać, iż trudności transportowe uniemożliwiały wykorzystanie poza Odessos większej liczby płyt jako podręcznego materiału budowlanego. Mogły one dzięki swoim kształtom stanowić głównie element dekoracji budowli. Jeśli w tych celach sięgano po marmurowe płyty z ruin Odessos, to po określone ilości, które

przewożono do miejsc ich wtórnego użycia. Oczywiście w charakterze materiału budowlanego nie występowały marmurowe płytki. Jednak mogły być przenoszone ze względu na przedstawienia Jeźdźca Trackiego, wzbudzające nawet w XIX w. różnorodnie uczucia religijne⁴².

Nie ukrywam, iż przedstawione rozumowanie budzi wiele wątpliwości i wymaga dalszych uściśleń. Stwarza jednak konieczność prowadzenia bardziej kompleksowych badań tzw. sanktuarium Herosa Trackiego w Galata.

2. Sanktuarium Herosa Trackiego w Odessos

W świetle dotychczasowych rozważań nie ulega wątpliwości, iż w Odessos znajdowało się miejsce kultu Herosa Trackiego. G. Tončeva podjęła nawet próbę jego lokalizacji⁴³.

Podczas wykopalisk prowadzonych w 1961 r. na skrzyżowaniu ulic 8 Ncoemvri i Červecnoannejski odsłonięto prostokątną budowlę o wymiarach 4,30 x 4,20 m, której ściany zostały zbudowane z dużych bloków bez zaprawy (ryc. 10). Znalaziono tutaj nie tylko zabytki z okresu rzymskiego, m.in. ceramikę naczyniową, lampki, instrumenty medyczne, szpilki do włosów, ale również materiał z epoki hellenistycznej - ceramikę naczyniową miejscową i importowaną, lampki, figurki terakotowe i in. Odkryto także dwie płyty wotywnie, jedną z reliefem przedstawiającym Jeźdźca Trackiego ku czci Herosa Karabasmosa (ryc. 11), a drugą z reliefem ukazującym Hekate i dedykowaną tej bogini z przydomkiem Phosphoros (ryc. 12), obie datowane paleograficznie na II-I w. p.n.e.⁴⁴ W ich pobliżu odnaleziono także fragment dekretu z II w. p.n.e. Na podstawie tych zabytków G. Tončeva stwierdziła, iż odkryto sanktuarium Herosa Karabasmosa i anonimowej bogini Phosphoros, pod której postacią Trakowie czcili zapewne Bendis. Istniało ono już w okresie hellenistycznym, o czym świadczą płyty wotywnie, a także w okresie rzymskim, kiedy było wykorzystywane jako szpital, na co z kolei wskazują znalezione instrumenty medyczne. Ponieważ trzy metry na południe od sanktuarium odkryto piec, studnię, a także inną prostokątną budowlę, a niedaleko jąmc z fragmentami amfor i innej ceramiki naczyniowej, G. Tončeva uważa, iż należy mówić właściwie o większym temenosie, w którym także ustanawiano dekrety.

Wydaje się, iż u podstaw tej próby lokalizacji miejsca kultu Herosa Trackiego w Odessos leży znów sugestywny obraz sanktuariów trackich, zupełnie nie oddający złożonej sytuacji archeologicznej na terenie miasta antycznego. Niewątpliwie odkrycie dwóch płyt wotywnych w trakcie wykopalisk jest znaczące. Miejsce ich znalezienia może sugerować obecność w pobliżu świątyni, ale na terenie miasta antycznego nie może tego rozstrzygać. W przypadku zniszczenia miejsca kultu zabytki pozostawały w jego pobliżu, ale pod warunkiem, że nie doszło do ich celowego lub przypadkowego przemieszczenia. W ciągu lat powodów do takich wędrówek zabytków było wiele. Warto wspomnieć, iż domniemane sanktuarium znajdowało się na skraju terenu zniwelowanego przez Rzymian pod budowę forum w połowie II w. n.e.⁴⁵ Nie wia-

domo, w jakim stopniu Odessos ucieśniało podczas najazdu Burebisty w połowie I w. p.n.e.⁴⁶ albo w trakcie trzęsienia ziemi⁴⁷. Dlatego też próba lokalizacji miejsca kultu Herosa Trackiego w Odessos wydaje się przedwczesna, chociaż sam fakt jego istnienia raczej nie ulega wątpliwości. Jednak złożoność kultu Herosa Trackiego nakazuje ostrożność w wyobrażaniu sobie jego form i miejsca.

Przypisy

¹ CCET I, nr 5-109; IGBulg. I², nr 77-80, 159-164, 220, 226, 234, 257, 261-262, 264, 266bis-269, 273, 275, 279, 281-292, 294, 301; G. Mihailov, BMNVarna 13(28), 1977, s. 352, nr 10; P. Georgiev, BMNVarna 15(30), 1979, nr 1-4.

² RE, Suppl. III, 1918, kol. 1132-1148 - Heros (G.I. Kazarow); idem, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapest 1938, s. 5-9.

³ Por. E. Will, *Le relief culturel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris 1955, s. 56-88; M. Oppermann, *Za obročnite ploči na lovvašćija Trakijski konnik ot rimskata epoha v Balgarija*, *Arheologija* 12,2, 1970, s. 19-32; idem, *Kam hronologijata i klasifikacijata na pomečnicite na Trakijskija konnik ot tip A*, *Arheologija* 15,3, 1973, s. 1-14.

⁴ Por. G. Capovilla, *Il dio Heron in Tracia e in Egitto*, *Rivista di Filologia e di Istruzione classica* 1(15),4, 1923, s. 424-467; M. Rostovcev, *Kleinasiatische und syrische Götter im römischen Aegypten*, *Aegyptus* 13, 1933, s. 493-513 (szczególnie s. 500-513); M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, t. 2, Paris 1950, s. 959-974; F. Benoît, *L'héroïsation équestre*, *Aix-en-Provence* 1954, s. 49-67; Will, op. cit., s. 56-59; V. Volkov, A. Fol, *Les Thraces en Egypte gréco-romaine*, *Studia Thracica* 4, 1977, s. 101.

⁵ Kazarow, l. c.

⁶ CCET I, nr 28, 29, 50, 51, 80-82, 96, 97; IGBulg. I², nr 78 bis, 159, 283, 283 bis.

⁷ Pick, *Rogling* I, 2, nr 2200-2208; idem, *Thrakische Münzbilder*, Bd 13, 1898, s. 161; Will, op. cit., s. 65; por. uwagi (w:) J. Żelazowski, *Le culte et l'iconographie de Theos Megalos sur les terrains pontiques*, *Archeologia* 43, 1992, s. 35; idem, *O metodzie badań nad ikonografią i kultem Wielkiego Boga na terenach pontyjskich*, *Meander* 47, 1992, s. 607-611.

⁸ Por. Kazarow, op. cit., s. 3-5; A. Fol, I. Venedikov, *Monumenta Thraciae Antiquae*, t. 2: *Sancuarium Thracorum*, Sofia 1980 (tu wcześniejsza literatura); T. Ivanov, *Sveščičeto na Trakijskija konnik* Θεός Σαδηνός *pri Sandanski*, *Arheologija* 26,1, 1984, s. 1-16.

⁹ "Ἡρώς Καρβάσμος: CCET I, nr 28, 30, 34; IGBulg. I², nr 78 bis, 78ter, 79 bis; "Ἡρώς Μαρματός: CCET I, nr 31, 40; IGBulg. I², nr 77, 78; por. D. Deichow, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, s. 286, 538.

¹⁰ Por. np. Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, Paris 1970, s. 509-514; B. Alroth, *Visiting gods - who and why?*, (w:) *Gifts to the gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Acta Universitatis Upsalensis, Boreas 15, 1987, s. 9-19; J. Kolendo, *Miejsca kultu religijnego w Novae*, *Balkanica Posnaniensia*, 5, 1990, s. 227-238.

¹¹ CCET I, nr 33; IGBulg. I², nr 79: [Θεός 'Απόλλων] [Κορ]υθα[σίου]; CCET I, nr 11, 26; IGBulg. I², nr 267, 279; Θεός Φο[ί]βω-; por. CCET I, nr 60; IGBulg. I², nr 162; CCET I, nr 8; IGBulg. I², nr 266 bis; Ἡρώς 'Ακελητισί.

¹² Por. I. Venedikov, *Le syncrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine*, (w:) *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica*, Serdicae 1963, s. 153-166; F. Condurachi, *Le syncrétisme religieux en Dacie*, (w:) F. Donand, P. Lévêque, *Les syncrétismes dans les religions de l'Antiquité. Colloque de Besançon*, EPRO t. 46, Leiden 1975, s. 186-199 (szczególnie s. 195 i 196); A. Ștefan, *Problèmes du syncrétisme religieux concernant le Cavalier thrace en Dobroudja à l'époque romaine*, (w:) *Le Monde thrace. Actes du II Congrès International de Thracologie*, Bucarest 1976, vol. sélectif, Paris 1982, s. 140-150.

¹³ Por. J. Kolendo, *Dumopireti - zagadkowe stowarzyszenie religijne poświęcone w jednej z inskrypcji z Novae*, *Balkanica Posnaniensia*, 3, 1984, s. 233-241 (szczególnie s. 235 i 236); idem, *Dumopireti -*

association religieuse énigmatique à Novae (Mésie inférieure), (w:) *Mélanges P. Lévêque*, t. 4, Besançon 1990, s. 241-249.

¹⁴ CCET I, nr 30, IGBulg. I², nr 78ter (Θουεῖται); CCET I, nr 31, IGBulg. I², nr 77 (Θουεῖται); CCET I, nr 34, IGBulg. I², nr 79bis, CCET I, nr 9, M. Mirčev, BMNVarna 6(21), 1970, nr 15 (κοινοτομή).

¹⁵ Problem omawia zwięźle G. Mihailov (w:) IGBulg. I², nr 77; por. I. i L. Robert, Bulletin Épigraphique 1962, nr 206, s. 178 i 179; R. Vulpe, *Ex-voto au Cavalier thrace provenant de Callatis*, (w:) idem, *Studia Thracologica*, București 1976, s. 274, przyp. 39.

¹⁶ Por. IGBulg. I², nr 51, 58, 66, 70 bis, 71, 106 bis, 144 bis (ἀρχιερεὺς), nr 189, 195 (ἱερεὺς).

¹⁷ Por. CCET I, nr 94, IGBulg. I², nr 291 bis; O. Weinreich, *Heros Propylaios und Apollon Propylaios*, AM 38, 1913, s. 62-72.

¹⁸ Epigr. 24 wg wyd. E. Cahen, Paris 1948, s. 123; por. P. Roussel, *Interprétation d'une épigramme de Callimaque*, REG 34, 1921, s. 266-274; C. Meillier, *Callimaque et son temps. Recherches sur la carrière et la condition d'un écrivain à l'époque des premiers Lagides*, Paris 1979, s. 196-197.

¹⁹ J. Jurukova, *Die Münzprägung von Bizye*, Berlin 1981, nr 94 i 95.

²⁰ Por. przyp. 3 i 4; Kazarow, op. cit., s. 10-16; L. Robert, *Un dieu anatolien: Kakasbos*, Hellenica 3, 1946, s. 38-74; Will, op. cit., s. 103-124; I. Wiesner, *Fahrende und reitende Götter*, Archiv für Religionswissenschaft 37, 1, 1941, s. 36-46; T. Wujewski, *Jeździec anatolijski a Jeździec trucki*, Balcanica Posnaniensia, 5, 1990, s. 91-106.

²¹ CCET I, nr 12, 15, 50, 52, 54-61, 102, IGBulg. I², nr 159-164, 220, 269, 273, 292.

²² Por. G. Seure, Νεὸς ἥρωος, κοῖνος ἥρωος, REG 42, 1929, s. 241-254; D. Cončev, *Monuments funéraires traces des νεὸς ἥρωος en Bulgarie*, (w:) *Hommages à A. Grenier*, t. 3, Bruxelles 1962, s. 1507-1522; G. Mihailov, *Épigramme funéraire d'un Thrace*, REG 64, 1951, s. 104-118; Benoit, op. cit., s. 11-47.

²³ Por. G. Tončeva, *Sjuzetit "pogrebhalno ugoščenje" vârhu pametnici ot Odesos*, Arheologija 3, 4, 1961, s. 18-23; eadem, *Hronologičesko razvitiie na pločite s "pogrebhalno ugoščenje" ot Odesos*, Arheologija 6, 4, 1964, s. 37-46.

²⁴ Por. CCET I, nr 79, IGBulg. I², nr 301; Kazarow, op. cit., s. 4 i 5; T. Gerasimov, *Antični sarkofazi ot Odesos*, BMNVarna 5(20), 1969, s. 49-71.

²⁵ W pobliżu Warny, w okolicach Reka Devnija (Marcianopolis) stwierdzono obecność kamieniołomów wapienia, prawdopodobnie eksploatowanych w okresie rzymskim, natomiast brak złóż marmuru (por. A. Dworakowska, *Quarries in Roman Provinces*, Wrocław 1983, s. 20 i 21, przyp. 59). Więcej niż skromny stan badań w tej sprawie uniemożliwia przypuszczenie, iż do Odesos sprowadzono marmur drogą lądową. Jednocześnie wiadomo, iż przywożono do tego miasta nie dokończony sarkofagi z Prokonnesos, z warsztatów przy tamtejszych kamieniołomach marmuru (por. L. Getov, *Za vnosa na sarkofazi v Odesos prez rimskata epoha*, Arheologija 20, 2, 1978, s. 13-19).

²⁶ Odmienne np. G. Tončeva, *Ob ikonografii i karaktere frakijskogo Herosa iz Odessosa*, (w:) *Acta Antiqua...*, s. 71-79.

²⁷ Por. przyp. 8.

²⁸ Por. CCET I, nr 30, 34, 47, 55, IGBulg. I², nr 78ter, 79 bis, 80, 163 bis.

²⁹ O terytorium Odesos w okresie rzymskim por. J. Kolendo, *Miasta i terytoria plemienne w prowincji Mezji Dolnej w okresie wczesnego Cesarstwa*, (w:) *Prowincje rzymskie i ich znaczenie w ramach Imperium*, Wrocław 1976, s. 45-67; idem, *Témoignages épigraphiques de deux opérations de bornage de territoires en Mésie Inférieure et en Thrace*, Arheologia 26, 1975, s. 83-94.

³⁰ Nie ma powodów, aby przypuszczać, iż płyty i płytki reliefowe produkowano także w okolicach Odesos (por. G. Tončeva, *Nedovâršeni skulpturni pametnici ot Odesos*, (w:) *Studia in honorem D. Dečev*, Sofia 1958, s. 535-544).

³¹ Por. przyp. 9; Vulpe, op. cit., s. 266-276; Oppermann, op. cit., s. 5 i 13-14.

³² CCET I, nr 48, 80-95, 102?, IGBulg. I², nr 284-291bis, 292?, 294 (Kajalaka); CCET I, nr 96-98; IGBulg. I², nr 283, 283 bis (Patrabana); CCET I, nr 99, 100 (Freinova dupka); CCET I, nr 101 (na wzgórzu na północ od Pet mogili).

³³ M. Mirčev, *Razkopki na trakijskoto selišče kraj s. Galata*, BSAVarna 9, 1953, s. 1-28.

³⁴ CCET I, nr 80-92, IGBulg. I², nr 284-290.

³⁵ IGBulg. I², nr 293.

³⁶ Por. Mirčev, op. cit., s. 21 i 22; Tončeva, *Ob ikonografii...*, s. 78-79.

³⁷ Por. CCET I, nr 31, IGBulg. I², nr 77 i CCET I, nr 83, 84, IGBulg. I², nr 285, 286.

³⁸ CCET I, nr 80-82.

³⁹ G. Tončeva, *Za datiraneto na svetiliščeto kraj s. Galata*, BMNVarna 4(19), 1968, s. 17-26.

⁴⁰ CCET I, nr 80; por. przyp. 3.

⁴¹ Mirčev, op. cit., s. 22-28.

⁴² Por. G. I. Kazarow, *The Thracian Rider and St. George*, Antiquity 12, 1938, s. 290-296; Benoit, op. cit., s. 87-98.

⁴³ G. Tončeva, *Le sanctuaire du Héros Karabasmos d'Odessos*, (w:) *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, t. 2, Sofia 1969, s. 353-364; por. eadem, *Ob ikonografii...*, s. 71-77; M. Mirčev, *Za antičnite hramove v Odesos*, BMNVarna 3(18), 1967, s. 27; W. Szubert, *Kult Herosa Trackiego w Odessos*, Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, s. 205-216.

⁴⁴ CCET I, nr 28, IGBulg. I², nr 78bis, IGBulg. I², nr 83 bis.

⁴⁵ Por. M. Mirčev, *Rimskie termi v Varne*, (w:) *Actes du Premier Congrès...*, s. 455-477; I. Press, *Łaźnie rzymskie w Bulgarii*, Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, s. 175-190.

⁴⁶ Por. D.M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano 1971, s. 146-150; idem, *Istros et les Gètes au II siècle*, (w:) idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, Bucuresti-Amsterdam 1975, s. 54-55; idem, *La "seconde fondation" d'Istros à la lumière d'un document nouveau*, (w:) op. cit., s. 193-201; I.H. Crisan, *Burebista and His Time*, București 1978, s. 122-131.

⁴⁷ Por. B. Ignatov, *Seizmičnite javlenija i vâzmožnostite za predpazvane na arhitekturnite pametnici ot tjaħ*, (w:) *Studia in memoriam K. Škorpił*, Sofia 1961, s. 403-416.

Wykaz skrótów

AM - Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung

BMNVarna - Izvestija na Narodnija Muzej Varna (Bulletin du Musée National de Varna)

BSAVarna - Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo (Bulletin de la Société Archéologique de Varna), t. 8-10; Izvestija na Arheologičeskoto Družestvo v grad Stalin (Bulletin de la Société Archéologique à Stalin)

CCET - Z. Gočeva, M. Oppermann, *Corpus Cultus Equitis Thracii*, EPRO 1, 74, I: *Monumenta Orae Ponti Euxini Bulgariae*, Leiden 1979

EPRO - *Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain*, publiées par M.J. Varmaseren

IGBulg. - G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, V². Inscriptiones Orae Ponti Euxini, Sordicae* 1970

JdI - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts

RE - Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft

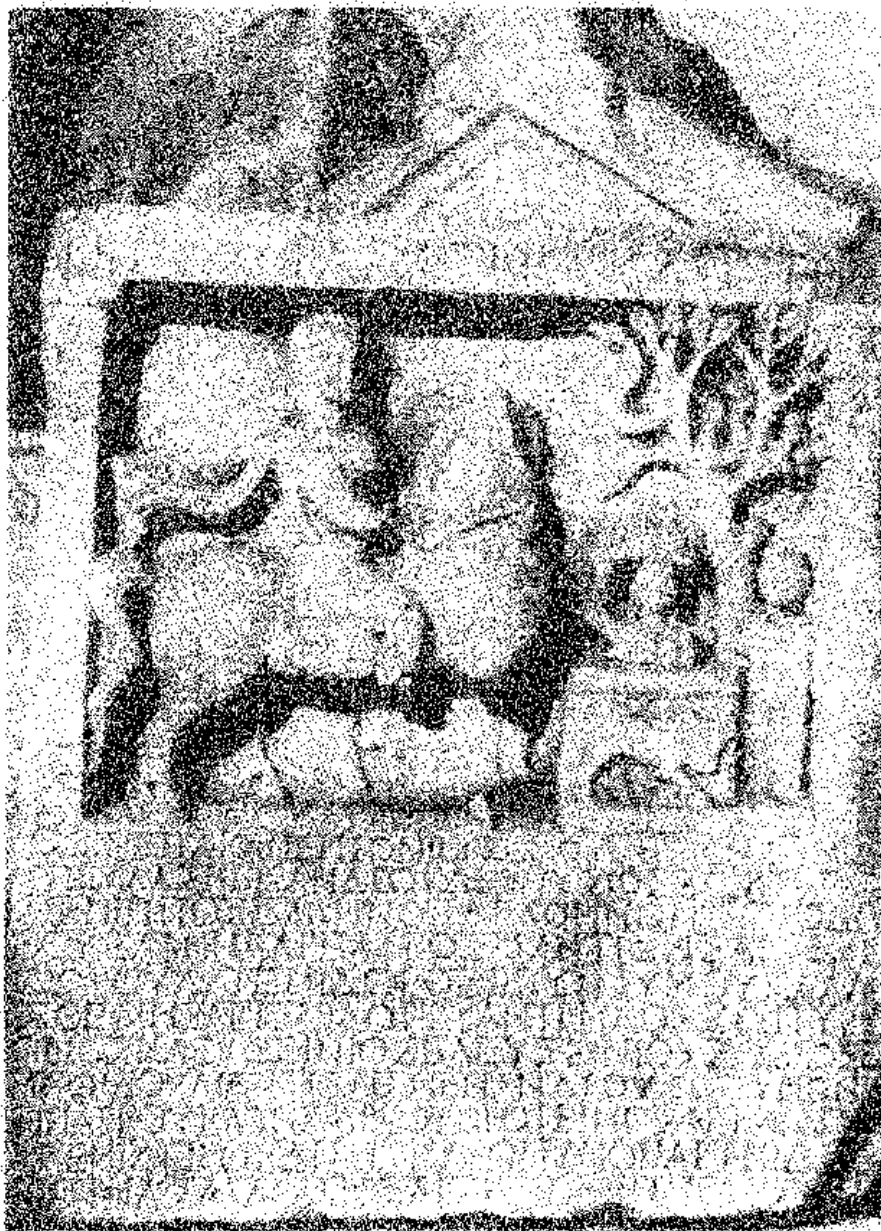
REG - Revue des Études Grecques

1. Płyta wotywna znaleziona w Patrabana (Galata) z II-I w. p.n.e. (IGBulg. I, nr 283)

2. Płyta wotywna znaleziona w Kajalika (Galata) z drugiej połowy II w. n.e. (IGBulg. I, nr 288)

3. Płyta wotywna z Odessos z pierwszej połowy II w. n.e., dedykowana przez Θοιβεῖται (CCET I, nr 30)

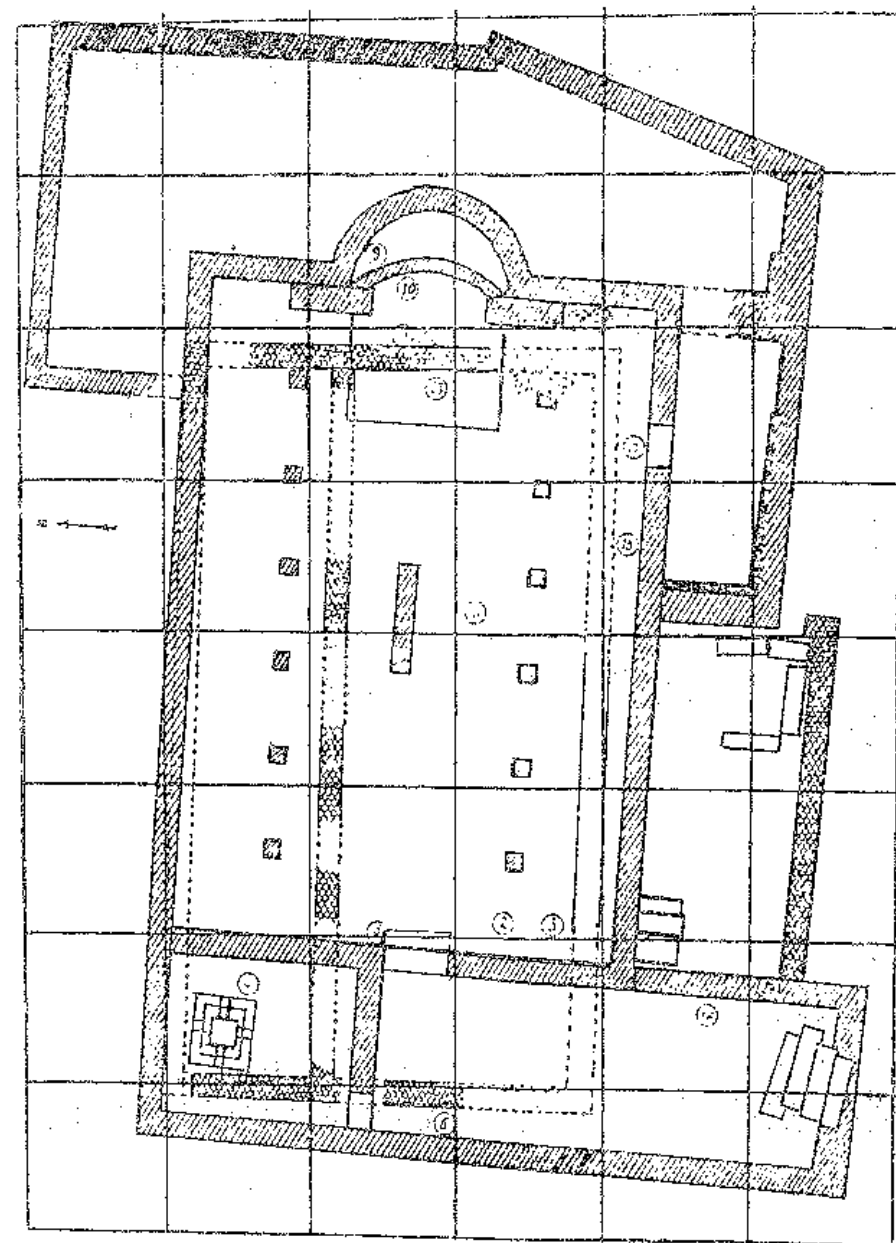
4. Rewers brązowej monety z Bizye z czasów Filipa Arabskiego (J. Jurukova, *Die Münzprägung von Bizye*, Berlin 1981, nr 95)

5. Płyta nagrobna z Odessos z I w. p.n.e.-I w. n.e. (CCET I, nr 50)

6. Płyta nagrobna dla νεός ηρος znaleziona w Kamenar (Nadeżda) z drugiej połowy II w. n.e. (IGBulg. I, nr 273)

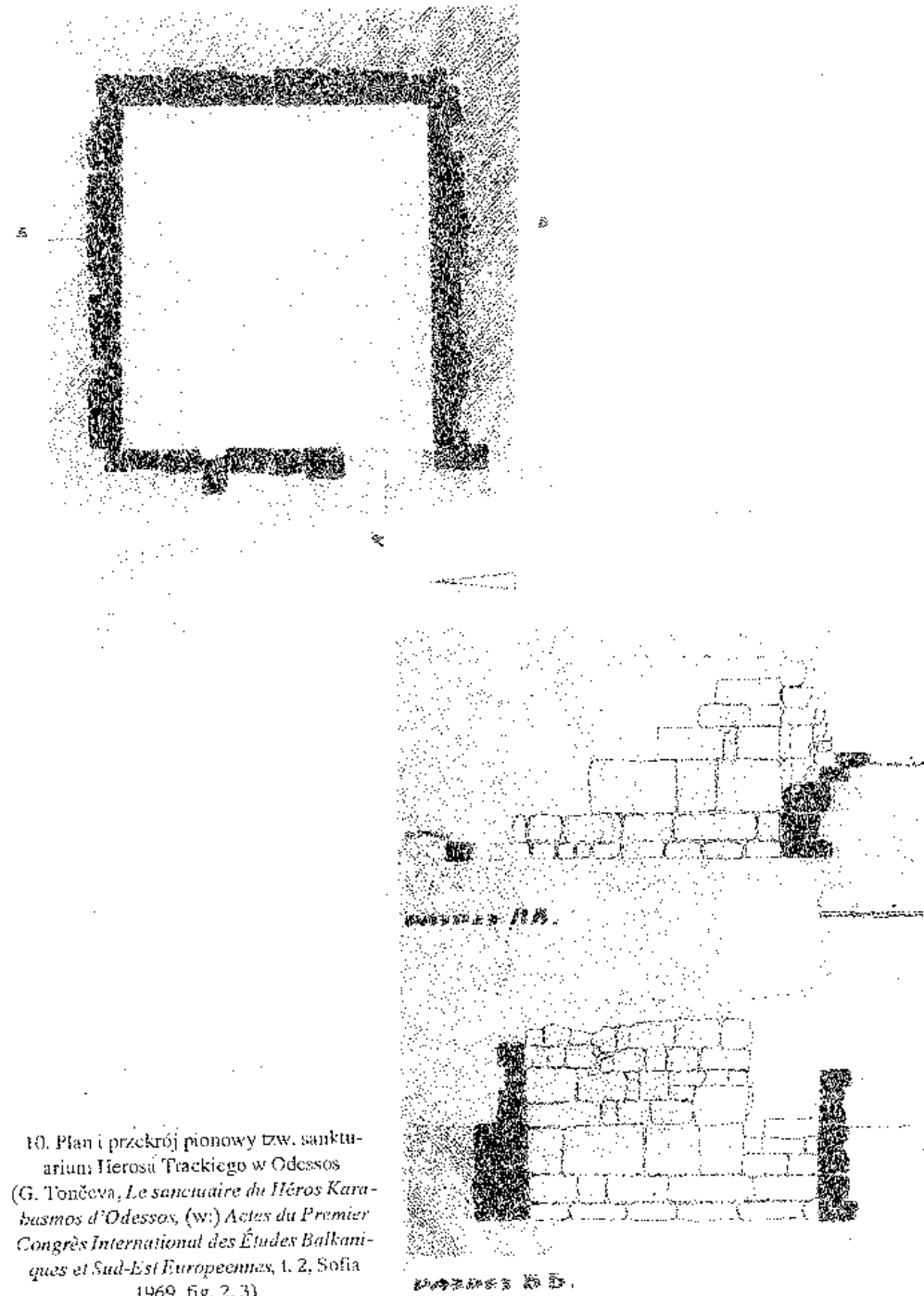
7. Plan bazyliki chrześcijańskiej i tzw. sanktuarium Herosa Trackiego w Galata (W. Szubert, *Kult Herosa Trackiego w Odessus*, *Balkanica Posnaniensia* 1, 1984, ryc. 2)

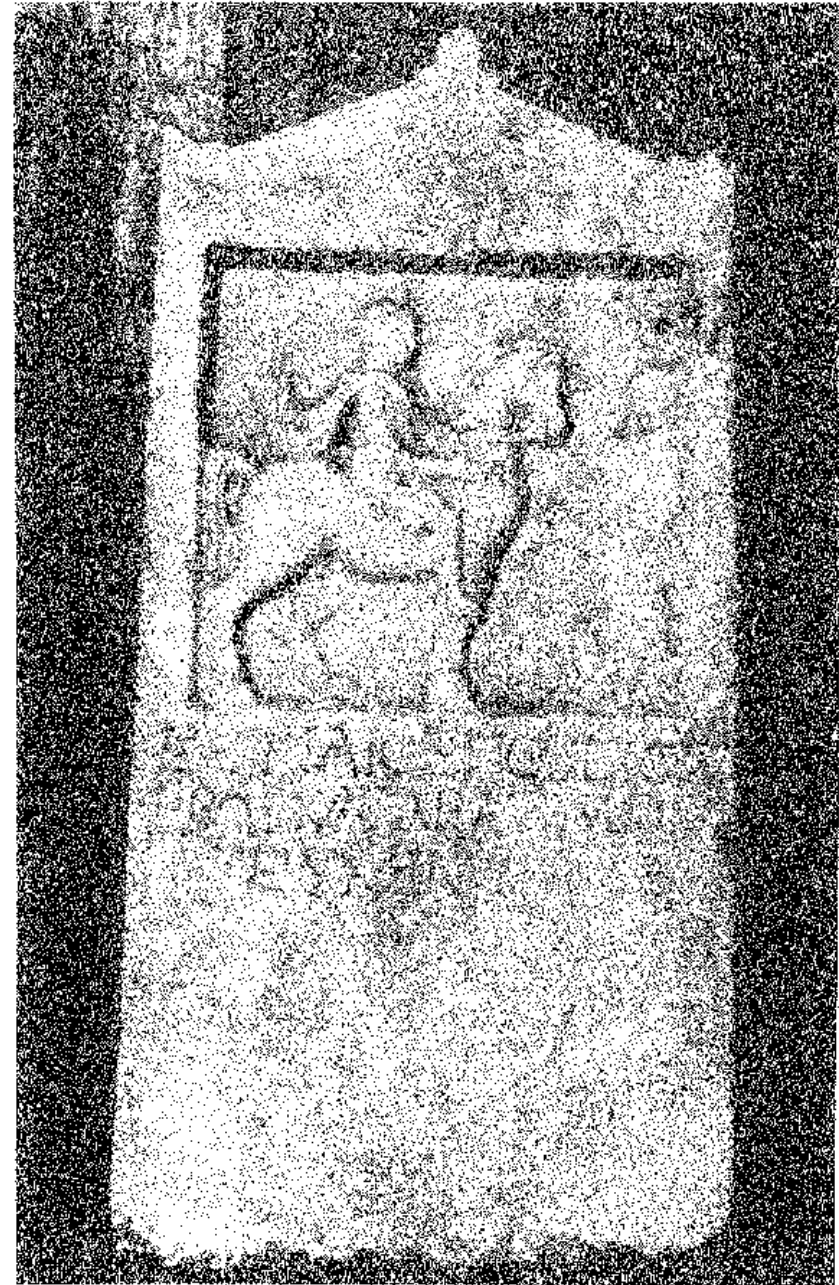
8. Płyta wotywna z Odessos z pierwszej połowy II w. n.e., dedykowana przez Θουεῖται
(CCET I, nr 31)

9. Płyta wotywna znaleziona w Kajałaka (Galata) z III w. p.n.e. (CCET I, nr 80)

10. Plan i przekrój pionowy św. sanktuarium: Hierosu Trackiego w Odessos (G. Tončeva, *Le sanctuaire du Héros Karabasmos d'Odessos*, (w:) *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, t. 2, Sofia 1969, fig. 2, 3)

11. Płyta wotywna z Odessos z II-I w. p.n.e. (CCET I, nr 28)

12. Płyta wotywna z Odessos z II-I w. p.n.e. (Tončeva, op. cit., fig. 6)